

Vakdossier Filosofie

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Vakdossier Filosofie

Pascal Marsman

Enschede, mei 2010

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© **Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede**

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteur: Pascal Marsman

Eindredactie: Hans de Vries

Informatie

SLO

Secretariaat Tweede Fase

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 662

Internet: www.slo.nl

E-mail: tweedefase@slo.nl

AN: 3.5448.308

Inhoud

Voorwoord	5
1. Introductie	7
2. Filosofie in de klas, waarom eigenlijk?	9
3. Filosofie: levenskunst of schoolvak?	11
3.1 Inleiding Socrates op marktplaats.nl?	11
3.2 Filosofie op school	12
4. N.E.P.: Nieuw Enschedees Peil: uitkomsten SLO-enquête	15
4.1 De opbouw van de enquête	15
4.2 Uitkomsten van de enquête	15
5. Bevindingen en aanbevelingen	39
Literatuurlijst	43
Bijlage A	45
Bijlage B	47
Bijlage C	53
Bijlage D	57

Voorwoord

Van 2000 tot en met 2003 bracht SLO voor alle vakken in de tweede fase jaarlijks een vakdossier uit, in het kader van het project *Herziening examenprogramma's havo/vwo*. In elk vakdossier werd de actuele stand van zaken in het bewuste vak gedocumenteerd aan de hand van literatuurstudie, interviews en panels. Bevraagd werden docenten, leerlingen, didactici, auteurs van methodes, toetst- en examenmakers en andere belanghebbenden. De op deze wijze vergaarde informatie moest bijdragen aan een verantwoorde herziening van het examenprogramma van het bewuste vak.

Inmiddels is de herziening van de examenprogramma's voltooid; deze zijn in 2007 van kracht geworden.

De behoefte aan vakdossiers blijft niettemin aanwezig, omdat de uitkomsten ervan bruikbaar zijn voor eventuele tussentijdse bijstellingen van examenprogramma's, voor eventuele beleidsmaatregelen van de zijde van OCW en voor verbeteracties als nieuw onderzoek, scholingsaanbod of ontwikkelwerk.

Daarom gaat SLO, in opdracht van OCW, door met het uitbrengen van vakdossiers, zij het op een andere wijze. Er komt jaarlijks een beperkt aantal vakdossiers uit met specifieke vraagstellingen, opgesteld in overleg met de opdrachtgever OCW.

Voor u ligt het vakdossier filosofie. Het schetst de huidige situatie van het vak in de tweede fase, signaleert ontwikkelingen en doet aanbevelingen voor de toekomst.

Ik dank de auteur Pascal Marsman voor haar werk aan dit vakdossier. Voor vragen over het dossier kunt u terecht bij p.marsman@slo.nl.

Hans de Vries,
projectleider vakdossiers tweede fase.

1. Introductie

Dit vakdossier is bedoeld om de actuele stand van zaken op het vakgebied filosofie in de tweede fase in kaart te brengen. Hiertoe worden de uitkomsten beschreven van een onderzoek naar de ervaringen van docenten met het eindexamenvak filosofie in de bovenbouw van de tweede fase. Dit onderzoek is gedaan in de vorm van een digitale enquête onder filosofiedocenten. De docenten zijn uitgenodigd voor hun medewerking en benaderd via de Vereniging voor Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs (VFVO) en de Vakcommunity Filosofie.

De staatsexamens filosofie, het schoolvak filosofie op privéscholen alsmede filosofie-onderwijs op bijvoorbeeld ROC en VO onderbouw zijn buiten dit onderzoek gehouden.

Het laatste vakdossier is geschreven in 2003. Sinds de vernieuwde tweede fase zijn de eindtermen voor filosofie geglobaliseerd, is het aantal leerlingen dat zowel bij havo als vwo examen doet gegroeid en zijn er voor wat betreft de organisatie van het vak voornemens om bijvoorbeeld de examenonderwerpen langer op de agenda te laten staan. Dit alles binnen de context van een vak dat in de toekomst wellicht steeds vaker ook in de onderbouw en/of op het vmbo gekozen kan worden. Een vak dat als actueel onderwerp midden in de maatschappelijke discussie staat.

Dit vakdossier is gebaseerd op kwantitatief onderzoek. De bovengenoemde enquête is najaar 2009 gehouden onder filosofiedocenten van de bovenbouw havo en vwo.

De 50 enquêtevragen (meerkeuzevragen en open vragen) zijn op basis van literatuurstudie en in samenspraak met specialisten uit het veld geformuleerd.

Er zijn vragen gesteld zoals: welk profiel hebben de leerlingen die filosofie volgen? Waarom kiezen leerlingen voor filosofie? Wat zijn de belangrijkste drijfveren voor docenten om juist dit vak te geven? Hoe denken docenten over de onderwerpen bij het centraal examen (CE)? En vanuit SLO-focus: welke ruimte nemen docenten zelf voor wat betreft de invulling van het curriculum voor het schoolexamen (SE)?

Hoewel we niet exact na kunnen gaan hoe groot het digitale bereik is geweest van onze oproep tot medewerking aan deze enquête, zijn we zeker tevreden met het aantal reacties. Er zijn landelijk geen nauwkeurige overzichten van het aantal eerstegraads filosofiedocenten en het is onduidelijk hoeveel docenten er zijn die op school filosofie geven en met welke opleidingsachtergrond. Dit kunnen namelijk ook bijvoorbeeld docenten levensbeschouwing of studenten filosofie zijn.

Toch menen we dat onze 44 respondenten een redelijk te noemen afspiegeling zijn van de beoogde doelgroep. Deze 44 docenten hebben hun expertise en ervaringen verwoord in hun reactie op de enquêtevragen. We krijgen hierdoor een 'state-of-the-art'-doorkijkje naar de dagelijkse filosofiepraktijk.

De antwoorden van de respondenten bieden aanknopingspunten voor verdere reflectie in de toekomst (met vakspecialisten, docenten, leerlingenpanels en/of gemixte groepen) en leiden in dit dossier naar de formulering van voorlopige bevindingen en aanbevelingen.

De reacties en antwoorden van docenten hebben we in dit vakdossier zoveel mogelijk gerubriceerd en waar mogelijk of wenselijk voorzien van feedback uit literatuur of vanuit de verschillende interviews.

Het vakdossier is als volgt opgebouwd:

- In hoofdstuk 2 gaan we kort in op de vraag wat het nut en de noodzaak van filosoferen is.
- In hoofdstuk 3 '**Filosofie: levenskunst of schoolvak?**' gaan we in op een aantal aspecten van het schoolvak filosofie en de leerlingen die het vak kiezen. Wat weten we van de leerlingen die dit vak kiezen? Uit welk profiel zijn ze afkomstig? Zijn er sinds het bestaan van dit vo-bovenbouwwak nuanceringen aan te geven voor wat betreft leerinhoud en didactiek? Hoe wordt dit schoolvak filosofie 'anno nu' gegeven? Welke onderwerpen, welke eindtermen, welke ruimte is er in het examen?
- Hoofdstuk 4 '**N.E.P; Nieuw Enschedees Peil**' is in zijn geheel gewijd aan de enquête die onder filosofiedocenten is gehouden.
De opbouw van de enquête is gekoppeld aan de items van het 'curriculair spinnenweb' (Van den Akker, 2009). Wat is de visie van de school met betrekking tot het plaatsen van juiste filosofie op de lessentabel? Hoe denken docenten over hun vak? Zijn er bepaalde ontwikkelingen en/of trends zichtbaar? Wat zijn daarvan mogelijke consequenties voor leerlingen die filosofie als eindexamenvak (gaan) kiezen? Wat betekent dit wellicht voor leerplan en didactiek?
- In hoofdstuk 5 komen we met onze bevindingen en geven we waar mogelijk aanbevelingen voor follow-up en suggesties voor verder onderzoek.

We sluiten af met een overzicht van bijlagen en bronnen (literatuur en websites).

Wij bedanken Dirk Oosthoek en Hans Wessels voor hun adviezen met betrekking tot de opbouw van de enquête en Thecla Rondhuis en Natascha Kienstra voor hun reactie op de enquêteresultaten. Speciale dank voor Helge Bonset bij de totstandkoming van dit vakdossier en vooral dank aan alle docenten die hun tijd hebben gegeven om mee te doen aan ons onderzoek.

2. Filosofie in de klas, waarom eigenlijk?

Mijn belangrijkste drijfveer om het vak filosofie te geven is 'het heilig vuur van het denken door te geven'... Citaat van een respondent, SLO- enquête najaar 2009

Voordat we bij wijze van spreken het klaslokaal ingaan, staan we eerst vanuit meerdere perspectieven stil bij de vraag: filosoferen, waarom doen we dat eigenlijk? Is hiervoor een nut en noodzaak te benoemen? Is het zomaar 'leuk' of...? Wat is de essentie van filosoferen? Waar komt die behoefte bij mensen toch vandaan?

Stef Aupers vraagt zich in dat kader af of (en zo ja, waarom) mensen vandaag de dag een noodzakelijk 'persoonlijk zingevingspakketje' samenstellen. Een pakketje gevuld met ervaringen, overtuigingen, twijfels en een set van 'universele of persoonlijke' levensvragen die het alledaagse zin geven. Raakt dat de kern van het waarom van filosoferen?

En, was filosoferen vroeger anders dan nu?

Zijn er bijvoorbeeld in ons bestaan anno 2009 andere drijfveren en daardoor andere filosofische vragen? Is het in onze huidige samenleving, ook weleens het 'conceptuele tijdperk' genoemd, belangrijk(er) geworden om jezelf te bevragen?

Daniel Pink benoemt het conceptuele tijdperk als 'een tijdperk dat bezield is door een andere denkwijze en een nieuwe levensopvatting', een tijdperk dat talenten waardeert die hij 'high concept en high touch' noemt. High concept heeft onder andere te maken met de vaardigheid om patronen en kansen te zien. High touch komt volgens Pink neer op het 'vermogen om je in anderen in te leven, de subtiliteiten van de menselijke interactie te begrijpen, blij te zijn met jezelf en dat plezier ook in anderen op te wekken. Een ander high touch talent is 'het vermogen om het alledaagse te ontstijgen in de zoektocht naar doel en zin'. Dit kunnen we linken aan onze vraag 'waarom filosofie?' Dergelijke talenten zouden wellicht ook in het onderwijs ontdekt en verder ontwikkeld moeten worden. Hebben deze 'high touch' talenten te maken met filosoferen? Kun je dat leren en is dit dan één van de functies van het schoolvak filosofie? Of gaat het om iets anders?

Een ander perspectief: de waarom-vraag is voor kinderen en jongeren een vanzelfsprekende vraag. Toch wordt niet elk kind filosoof!

Thecla Rondhuis heeft zich in haar proefschrift afgevraagd hoe het komt dat jongeren soms met authentieke gedachtegangen komen wanneer ze geconfronteerd worden met filosofische vragen: 'Berust dit op een bepaalde, gegeven filosofische kwaliteit. Bestaat er een relatie met een persoonlijkheidskenmerk, kan er zelfs sprake zijn van een filosofisch talent?'

Op basis van historische ontwikkelingen in de filosofie en beschrijvingen van hedendaagse filosofen, formuleert Rondhuis drie hoofdkenmerken van filosoferen:

1. Een analytische en redeneerkwaliteit.
2. Een gevoel voor ambiguïteit, vaagheid, onzekerheid en voor het aftasten van grenzen.
3. Het flexibel heen en weer kunnen springen van theorie naar praktijk en omgekeerd en dat binnen een geïntegreerd raamwerk van kennis en ervaring.

Deze kenmerken heeft zij in haar onderzoek getoetst tijdens gesprekken (de zogenaamde tetralogen) waarin jongeren filosofische problemen onderzoeken. Wat is de filosofische kwaliteit van het denken van jongeren?

Uit een interview met Rondhuis dat we in het kader van dit vakdossier hebben gevoerd, komt naar voren dat filosoferen per definitie 'divergent denken' is. Iedereen zou dat kunnen leren, los van zijn of haar opleidingsniveau. Ze beschrijft in haar proefschrift onder andere dat filosoferen met jongeren op elk opleidingsniveau mogelijk is. Wel staan de jongeren soms meer of minder onder invloed van bijvoorbeeld de groepsdruk (peer-pressure).

Echter, de mate waarin filosoferen geleerd kan worden, is afhankelijk van het aanwezige filosofisch talent. Rondhuis ontkracht hiermee het eventuele vooroordeel dat filosofie als schoolvak in het voortgezet onderwijs alleen mogelijk kan zijn op havo en vwo en niet op bijvoorbeeld vmbo.

In het schoolvak filosofie zou volgens haar aandacht moeten zijn voor het leren filosoferen, dus het stimuleren van divergent denken en het trainen van 'denkvaardigheden'.

Een goede werkvorm in de klas zou het Socratisch gesprek kunnen zijn, mits daardoor leerlingen en docent 'de juiste vraag gesteld wordt'. Het gaat hierbij immers niet om 'wie heeft welk gelijk', maar om het leren en oefenen van een filosofische gespreksvorm.

Vraag blijft wat je wilt en doet bij filosofie als schoolvak. Welke onderwerpen en welke didactiek? Het schoolvak zoals we dat nu kennen komt ook voort uit een bepaalde (culturele en filosofische) traditie. Het brede terrein van filosofie is afgebakend, er is een keuze gemaakt voor verschillende domeinen in het centraal examen en dat kleurt het vak. Daarnaast is het zo dat 'de' filosofiedocent niet bestaat. De docenten zijn immers allemaal vanuit een verschillende filosofische traditie opgeleid en hebben vanuit hun eigen leerstijl ook een voorkeuroccerstijl met affiniteit voor de verschillende (filosofische) werkvormen.

In hoeverre bepaalde werkvormen meer of minder 'geschikt' zijn om binnen de gekozen domeinen te leren filosoferen, kwam aan bod tijdens een interview met Natascha Kienstra dat we in het kader van dit vakdossier hadden. Zij doet op dit moment promotieonderzoek naar de ontwikkeling van 'een didactisch filosofisch leerarrangement' dat het zelf filosoferen van leerlingen bevordert. Het is wat haar betreft belangrijk dat er eerst goed gekeken wordt naar 'de verhouding tussen filosofisch domein, filosoferen, filosofische werkvorm en methoden van filosoferen'.

Onze enquêtevragen met betrekking tot veel gebruikte werkvormen en favoriete werkvormen van de filosofiedocent geven wellicht ook input voor haar centrale onderzoeksvraag 'Wat is een goede filosofische werkvorm om het zelf filosoferen door leerlingen in het filosofieonderwijs in het Nederlandse voortgezet onderwijs te bevorderen en hoe kan deze filosofische werkvorm een effectieve didactische invulling krijgen?'

Over al het bovenstaande is natuurlijk nog veel meer gezegd en geschreven. Helaas valt dit buiten de grenzen en reikwijdte van dit vakdossier en zal het dus nu niet verder worden uitgewerkt.

Het is in ieder geval goed om op deze plek in dit 'Vakdossier Filosofie tweede fase' te benadrukken dat er verschillen en raakvlakken zijn tussen filosoferen, filosoferen met jongeren en het schoolvak filosofie.

3. Filosofie: levenskunst of schoolvak?

Mijn drijfveer om het vak filosofie te geven is dat 'ik het belangrijk vind om leerlingen tot kritische mensen te vormen die hun eigen samenleving moeten maken'... Citaat van een respondent, SLO-enquête najaar 2009

3.1 Inleiding Socrates op marktplaats.nl?

Je kunt geen krant¹ openslaan of er is wel een filosoof die zijn of haar visie geeft op een actueel onderwerp. In de cultuuragenda tref je informatie over wijsgerige kringen die elkaar treffen en over wat er deze keer op het 'dagmenu' staat bij het filosofisch café.

Daarnaast kan je voor individuele begeleiding terecht bij een filosofisch coach. Er is een maand voor de filosofie en op het groeiende Ted.com² staan de filosofen in de rij voor hun bijdrage in het digitale discours. Filosofie is weer 'booming' en dan hebben we het nog niet over de alsmaar groter wordende groep geïnteresseerden rondom het thema of vakgebied spiritualiteit³.

In dit vakdossier richten we ons op filosofie als schoolvak. We concentreren ons daarbij op het vak filosofie als eindexamenvak in de bovenbouw van de tweede fase.

Dat betekent natuurlijk niet dat leerlingen vóór deze schoolfase niet met filosofie in aanraking geweest kunnen zijn. We onderkennen de eventuele 'kloof' tussen dat wat er in het primair onderwijs en de onderbouw op dit gebied wordt gedaan⁴ en het moment dat leerlingen instromen in de bovenbouw. Deze 'kloof' heeft enerzijds te maken met de beginsituatie van de leerling zelf: wat is er in de 'tussentijd' gebeurd op sociaal, emotioneel en cognitief gebied? Anderzijds behelst de 'kloof' een vakinhoudelijke component: met welke filosofische thema's en onderwerpen zijn leerlingen in die tussenliggende periode aan de gang geweest? Wat hebben ze buiten school gedaan? Hebben ze als individuele puber of met vrienden (rol van de peer group) stil gestaan bij levenskunstvraagstukken? Daarbij, wat is er binnenschools en in de klas aan bod gekomen bij bijvoorbeeld een vak als Geluuskunde, bij levensbeschouwing of het schoolvak filosofie?

Alhoewel er steeds vaker scholen zijn waar filosofie ook in de onderbouw een plaats krijgt, bijvoorbeeld als zelfstandig vak of als onderdeel van de lessen levensbeschouwing of één van de kunstvakken, zullen leerlingen in principe vanaf klas vier verder leren filosoferen. Dit proces zullen ze afronden met een eindexamen waarin geformuleerde eindtermen bevraagd worden.

In dit hoofdstuk beschrijven we onder andere de eindtermen voor zowel havo als vwo en staan we stil bij huidige en toekomstige examenonderwerpen.

¹ Bijvoorbeeld de wekelijkse column van Rob Wijnberg in NRC-Next.

² www.Ted.com

³ Zie ook: 'maand van de spiritualiteit' of bijvoorbeeld cursus Wijsbegeerte en Spiritualiteit bij de VU Amsterdam.

⁴ Zie voor meer info via bijvoorbeeld Google bij trefwoorden; kinderfilosofie, filosoferen met kinderen.

3.2 Filosofie op school

Wie doen er mee?

Hieronder zien we hoeveel leerlingen de afgelopen jaren eindexamen deden in het vak filosofie.

Havo 2007 625	Vwo 2007 2748
Havo 2008 620	Vwo 2008 2882
Havo 2009 1107	Vwo 2009 2935

Opvallend is de significante stijging onder havoleerlingen wanneer je 2007 (625 leerlingen) afzet tegen 2009 (1107 leerlingen). Of 2009 een toevallige uitspringer is of dat dit een trend is die zich verder ontwikkelt moeten we de komende jaren afwachten.

Voor wat betreft de herkomst van leerlingen weten we dat zowel op havo als vwo het merendeel van de leerlingen uit het profiel C&M afkomstig is.

Filosofie is het enige examenvak dat een wezenlijk ander examenprogramma kent voor havo dan voor vwo.

Het aantal scholen dat filosofie als (profielkeuze)eindexamenvak op de lessentabel zet, is gegroeid van 12 zogenaamde experimenteerscholen in 1990 tot ruim 220 scholen (60 havo en 160 vwo) in 2009. Voor een overzicht van deze scholen verwijzen we naar bijlage B.

Een speciale rol is er sinds 1992 weggelegd voor de begeleidingscommissie filosofie in het voortgezet onderwijs (bcfvo). Deze commissie werd ingesteld door de minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap met als doel de minister te adviseren over de examenthema's filosofie, alsmede om filosofie in het voortgezet onderwijs te stimuleren. De commissie houdt zich ook bezig met het ontwerpen van examenthema's voor de centrale examens vwo en havo (sinds 1998).

De leden van de commissie zijn beschikbaar voor het geven van voorlichting over filosofie in het voortgezet onderwijs. Dit gebeurt in de vorm van conferenties voor schoolleiders en docenten, publicaties in ouder- en leerlingbladen, via netwerken voor docenten of medewerking aan activiteiten van onder meer de Vereniging voor Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs (VFVO) en Faculteiten voor Wijsbegeerte. Een belangrijk onderdeel van de voorlichting is het Landelijk Informatiepunt van de bcfvo waar het veld met vragen terecht kan.

Anno 2009

Dirk Oosthoek schetst de verschillende ontwikkelingsfasen in het filosofieonderwijs in het voortgezet onderwijs: van een pioniersfase ('73-'90) met uitspringers als een eerste examen filosofie (1974) en vervolgens experimenten met dit vak op een twaalfstal scholen tot een fase van 'bescheiden groei' (1991-1998) naar 42 scholen. De laatste en huidige fase, consolidatie en bloei, loopt van 1998 tot heden. Samenvattend in totaal nu 4042 eindexamenkandidaten (havo+vwo in 2009), aangeboden op 220 scholen en gegeven door 150 filosofiedocenten.

Wat wordt er gedaan?

Sinds de vernieuwde tweede fase in 2007 zijn ook de examenprogramma's voor filosofie geglobaliseerd: van gedetailleerde eindtermen en een uitgebreide omschrijving van centrale begrippen naar een algemene, globale formulering met meer keuzevrijheid voor docent en school voor wat betreft het schoolexamen. Voor filosofie ging de studielast van 320 sluis naar 480 sluis op vwo en van 360 sluis naar 320 op havo.

Voor meer informatie over het actuele examenprogramma verwijzen we voor zowel havo als vwo naar www.examenblad.nl. Heel beknopt geven we hier de eindtermen van het schoolexamen weer; voor uitgebreidere informatie verwijzen we voor zowel havo als vwo naar de SLO handreiking (2007).

De eindtermen van het schoolexamen havo

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden,

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen,

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen,

Subdomein B2: Lichaam, geest en emotie,

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen,

Subdomein C2: Het goede leven,

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

Domein D: Sociale filosofie

Subdomein D1: Centrale begrippen,

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht,

Subdomein D3: Ideologie

Komend jaar is voor havo het examendomein 'Sociale Filosofie' en het CE thema Utopie (net als vorig jaar). Vanaf 2011 zal het nieuwe CE thema havo 'Emotie' zijn.

De eindtermen van het schoolexamen vwo

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

Subdomein B2: Persoon, lichaam, geest en emotie

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

Subdomein C2: Het al dan niet universeel zijn van waarden

Subdomein C3: Vrijheid en verantwoordelijkheid

Domein D: Kennisleer

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

Subdomein D2: Ervaring en waarheid

Subdomein D3: De contextualiteit van kennis

Domein E: Wetenschapsfilosofie

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

Subdomein E2: Wetenschappelijke kennis

Subdomein E3: Wetenschap en samenleving

Voor vwo geldt voor de examenjaren 2008 t/m 2011 als hoofdexamendomein 'Wijsgerige Antropologie' en als bijkomend examendomein 'Kennistheorie'. Het examenthema voor vwo is 'Rede en Religie'. Het nieuwe CE thema vwo is vanaf 2012 'Vrije Wil'.

4. N.E.P.: Nieuw Enschedees Peil: uitkomsten SLO-enquête

4.1 De opbouw van de enquête

Gezien de aard van de voorgaande vakdossiers Filosofie hebben we er deze keer voor gekozen om het veld te raadplegen via vragen die betrekking hebben op de eigen lespraktijk. Vragen als 'Waarom kiezen leerlingen voor het vak filosofie?', 'In hoeverre ben je tevreden over het filosofieonderwijs op je school?', 'Welk onderdeel zou je eventueel willen toevoegen aan het schoolexamen?' of 'Wat is je favoriete werkvorm en waarom?'

Deze vragen zijn geformuleerd op basis van literatuuronderzoek, discussiethema's op digischool en interviews met Dirk Oosthoek (Vereniging voor Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs/VFVO) en Hans Wessels (Cito).

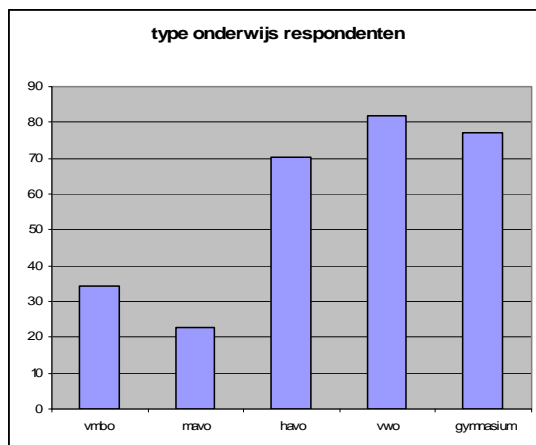
De enquête bestaat uit 50 vragen, zowel keuzevragen als open vragen. Er zijn 44 docenten die hebben gereageerd op de oproep om mee te doen aan deze digitale enquête.

4.2 Uitkomsten van de enquête

Vraag 1 Welk type onderwijs biedt uw school aan?

Deze vraag is gesteld om te zien waar de verschillende respondenten lesgeven.

Zoals in onderstaande grafiek te zien is, geven de meeste respondenten hun filosofielessen aan vwo-, gymnasium- en havoleerlingen.

Vraag 2 Wordt het vak filosofie aangeboden in de onderbouw?

Op 93.18% van de scholen die de enquête hebben ingevuld, wordt filosofie alleen aangeboden in de bovenbouw. Op 6.82 % van de scholen wordt ook in de onderbouw filosofie aangeboden.

Vraag 3 Indien ja, met welke redenen?

Redenen om dit vak in de onderbouw aan te bieden zijn uitvoering van een eenmalig project, filosofie in samenhang met andere vakken of oriëntatie op filosofie als eindexamenvak in de bovenbouw.

Op basis van de respons kunnen we ons afvragen waarom een school juist wel of niet kiest voor filosofie op de lessentabel. Past filosofie in een doorgaande leerlijn, is het deel van een talentenprogramma of...? Is het gezien de mogelijkheden op het lesrooster ook een keuzevak voor leerlingen uit andere profielen dan C&M?

In ieder geval weten we vanuit onze praktijkervaringen dat filosofie soms deel is van zogenaamde 'CKV junior-leerlijnen' of aansluit bij samenhangprojecten Levensbeschouwing, Nederlands (betog, debat) en Maatschappijleer.

Vraag 4 Indien u filosofie geeft in de onderbouw, welk boek of lesmethode gebruikt u hiervoor?

Van de 19 respondenten die deze vraag beantwoordden zeggen negen docenten gebruik te maken van eigen materiaal. Voorbeelden van onderwerpen die ze uitwerken zijn: Socratisch gesprek, oefeningen met betrekking tot Zelfreflectie, thema Geluk, thema Zintuigen, thema Rede en religie. Twee respondenten maken hierbij ook gebruik van materiaal van anderen.

De andere docenten maken gebruik van Wijsneuzen (2 x) en Aanzetten tot filosoferen. In de eerste klas wordt gebruik gemaakt van 'Prima Filosofie '(4 x) of 'Filosoferen met Doornroosje' (ontwikkeld in Vlaanderen). In de tweede klas wordt gebruik gemaakt van 'Wij denken over ...'.

Overig genoemd 'Filosofie voor in bed, op het toilet of in bad' (Bergman).

Eén respondent geeft aan 'alles te gebruiken waarvan je denkt dat dat geschikt is'. Met daarbij als kritische kanttekening: 'Wij hebben echter wel leerlijnen waarin we vastleggen wat we belangrijk vinden om te laten leren!'

Vraag 5 Hoe tevreden bent u over die methode/die boeken?

1	tevreden	70.59%
2	heel tevreden	17.65%
3	niet tevreden	11.76%

Vraag 6 Ruimte voor opmerkingen over methode / boeken onderbouw:

Op deze vraag werd door 6 respondenten antwoord gegeven. De teneur van de antwoorden: 'Bij ons duurt een project zes tot tien weken. Te weinig om een methode aan te schaffen. Per les wordt er eigen materiaal gebruikt.'

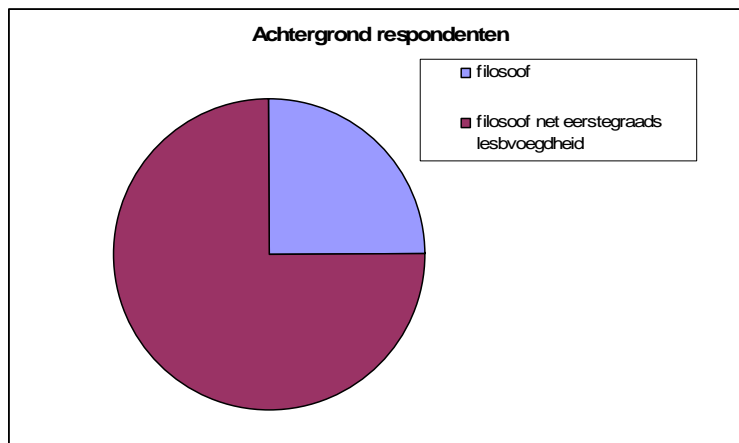
'Prima Filosofie is nogal ingewikkeld voor de eerste klas. Ik doe alleen de eerste twee hoofdstukken'

'Niet zo enthousiast over Prima Filosofie - het wordt door sommige leerlingen als warrig en toch ook weer weinig diepgravend ervaren, een terugval na 'Verdiepingskatern' (brugklasmethode).'

'Er zijn toch geen methoden of boeken voor de onderbouw. De boeken die er wel zijn, zijn niet geschikt om de lessen te kunnen geven. Didactiek is slecht, geen of weinig opdrachten, geen IT-ondersteuning, geen presentaties.'

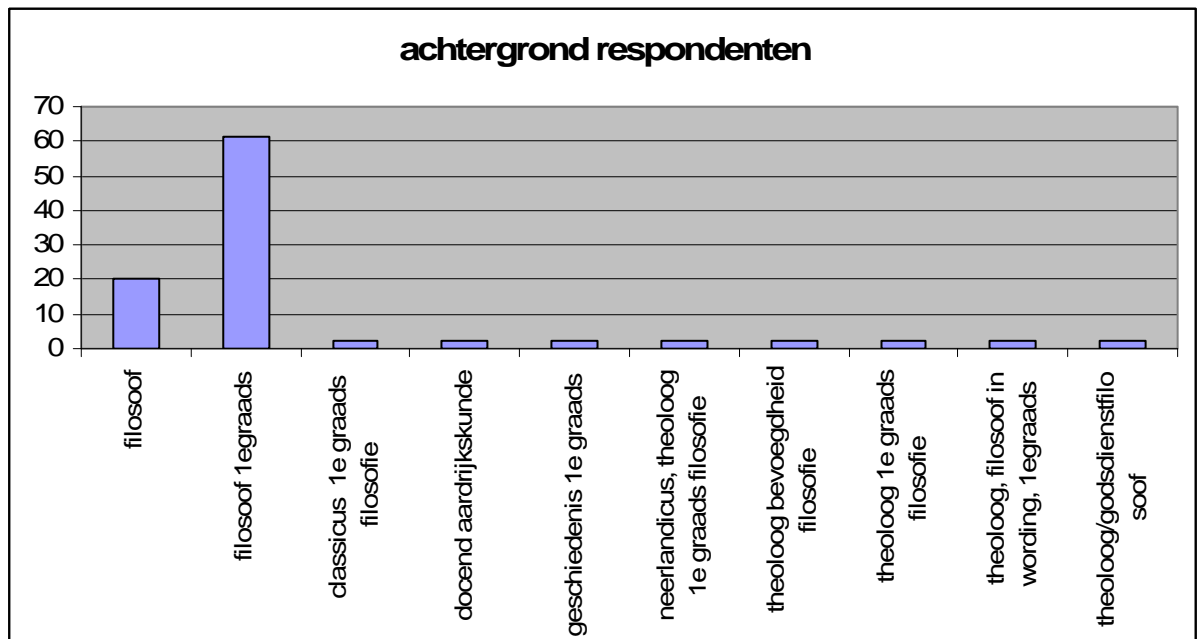
Vraag 7 Mijn eigen achtergrond is:

1	filosoof	25.00%
2	filosoof met eerstegraads lesbevoegdheid	75.00%

Driekwart van de respondenten is filosoof met een eerstegraads lesbevoegdheid(27), die niet per se filosofie hoeft te zijn, blijkt uit de volgende nuancering.

De respondenten met een eerstegraads bevoegdheid zijn onder andere ook afkomstig uit de vakken theologie (4), aardrijkskunde of geschiedenis. Er is onder de respondenten ook 'een filosoof in wording' die momenteel de scriptie nog niet af heeft.

NB. Sinds september 2009 kunnen studenten een educatieve minor volgen en zich oriënteren op het leraarsberoep en zich voorbereiden op het behalen van een lesbevoegdheid. Zo ook voor filosofie. Met een bachelordiploma en de educatieve minor ontvangt de student een certificaat waarmee hij gecertificeerd is om les te geven in de onderbouw van havo, vwo en vmbo-t.

Vraag 8 Hoeveel lessen filosofie geeft u in havo-onderbouw?

De antwoorden lopen uiteen van 'geen' en 'niet van toepassing' of 'voorheen 6 uur (nu zwangerschapsverlof)' tot 'vorig jaar waren dat 3 of 4 lessen, namelijk 1 les per klas' of 'ik geef 2 uur'. Er zijn 3 respondenten die in de havo-onderbouw lesgeven.

Vraag 9 Hoeveel lessen filosofie geeft u in havo-bovenbouw?

Er zijn 20 docenten die aangeven in de havo-bovenbouw les te geven. Uit de onderstaande antwoorden wordt duidelijk dat het om kleine aanstellingen gaat. Deze antwoorden werden gegeven:

- 2 uur tot 3 uur H4 gecombineerd met V4 (1 respondent)
- 4 tot 6 uur (6 respondenten),
- 7 uur (1 respondent),
- 12 uur (1 respondent).

Vraag 10 Hoeveel lessen filosofie geeft u in vwo-onderbouw?

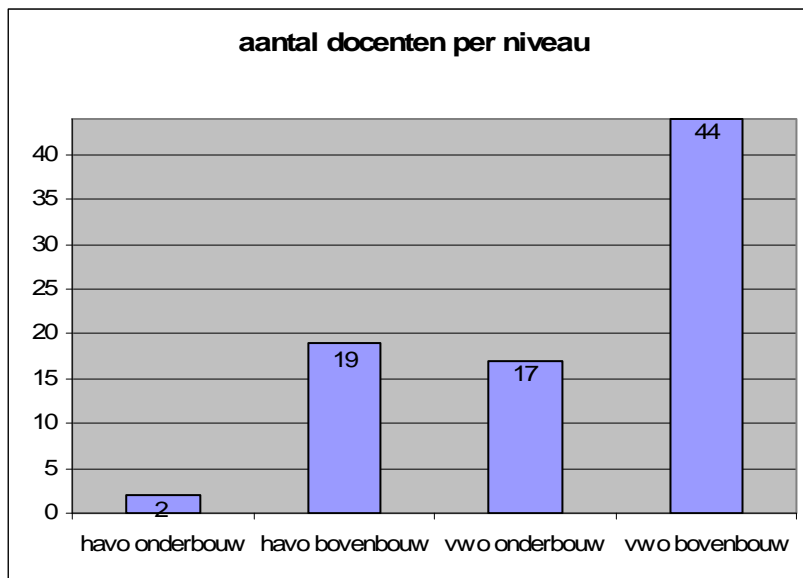
Er zijn 13 respondenten die zeggen in de vwo-onderbouw les te geven.

- 1 uur per week (1 respondent)
- Van 1,5 tot 4 uur per jaar (7 respondenten)
- 1 module van 4 lessen (1 respondent)
- 1 module van 10/12 lessen' (4 respondenten)

Vraag 11 Hoeveel uren filosofie geeft u in vwo-bovenbouw?

De antwoorden variëren van 2 tot 18 uur.

In onderstaande grafiek zien we de antwoorden op vraag 8 tot 11.

Vraag 12 Hoeveel minuten telt een lesuur bij u op school?

Bij ons telt een lesuur:

- 45 minuten (10x)
- 50 minuten (22 x)
- 60 minuten (3 x)
- 65 minuten (2 x)
- 70 minuten 2 x)
- 80 minuten (1 x)

Vraag 13 Is er bij u op school sprake van een 'doorlopende leerlijn' filosofie tussen onderbouw en bovenbouw?

JA : 2.27%

NEE : 97.73%

Mede op basis van de reacties op vraag 8 t/m 11 kunnen we vaststellen dat er bij de respondenten op school in de onderbouw alleen projectmatig en/of in losse introductielessen filosofie wordt gegeven.

Vraag 14 Indien JA, hoe heeft u dat georganiseerd?

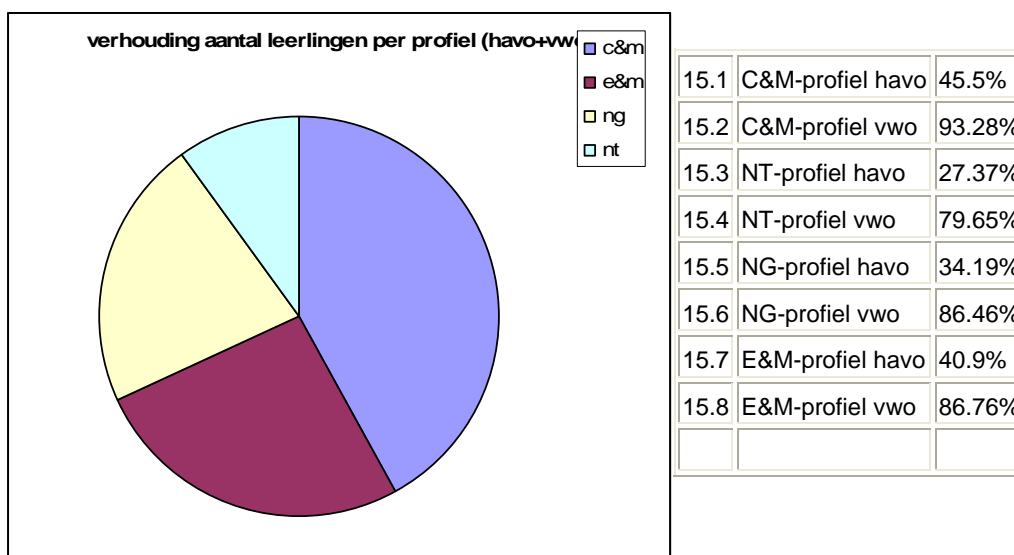
De respondenten:

- 'Dat hebben wij goed geregeld!'
- 'We gebruiken dezelfde stof van eenvoudig naar moeilijk.'
'Gewoon, met behulp van de eisen van het examenprogramma gekeken naar wat de leerlingen moeten weten en kunnen.'
- 'Voor onze afdeling VWO-Plus doen we drie jaar een eigen opzet, daarna overgang naar eindexamenprogramma.'

- 'Eerlijkheidshalve moet ik toegeven dat onze doorlopende leerlijnen nog volop in ontwikkeling zijn.'

Vraag 15 Welk profiel hebben de leerlingen die filosofie volgen?

Respondenten vonden het moeilijk deze vraag exact te beantwoorden. Sommige docenten geven een percentage, anderen een schatting van ruwe aantallen.

Vraag 17 Hoeveel havo-4 leerlingen hebben dit schooljaar filosofie gekozen?

- 0 of niet van toepassing 24 x
- 4 tot 10 op 6 scholen
- 11 tot 20 op 3 scholen
- 21 tot 30 op 3 scholen
- op 1 school
- op 1 school
- op 1 school

Vraag 18 Ik verwacht dat dit aantal komende jaren:

1	Groeit	27.59%
2	gelijk blijft	68.97%
3	afneemt	3.45%

Vraag 19 Hoeveel vwo-4 leerlingen hebben dit schooljaar filosofie gekozen?

- 10 5 scholen
- 10 -20 9 scholen
- 20 -30 6 scholen
- 30-40 8 scholen
- 40-50 4 scholen
- 50 -60 2 scholen
- 65 1 school

Vraag 20 Ik verwacht dat dit aantal komende jaren:

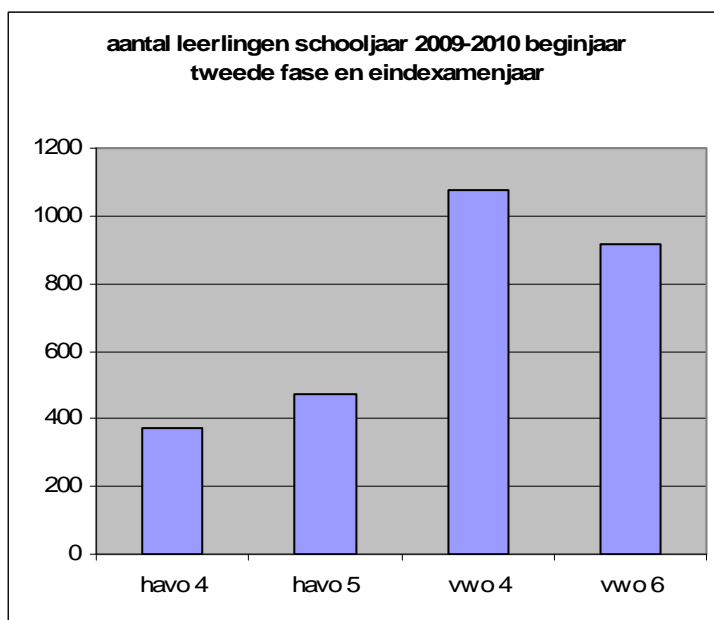
1	groeit	27.91%
2	gelijk blijft	67.44%
3	afneemt	4.65%

Vraag 21 Het aantal havo-eindexamenkandidaten DIT schooljaar is:

De leerlingenaantallen lopen uiteen van 0 tot 41 leerlingen per school. Totaal 470 leerlingen.

Vraag 22 Het aantal vwo-eindexamenkandidaten DIT schooljaar is:

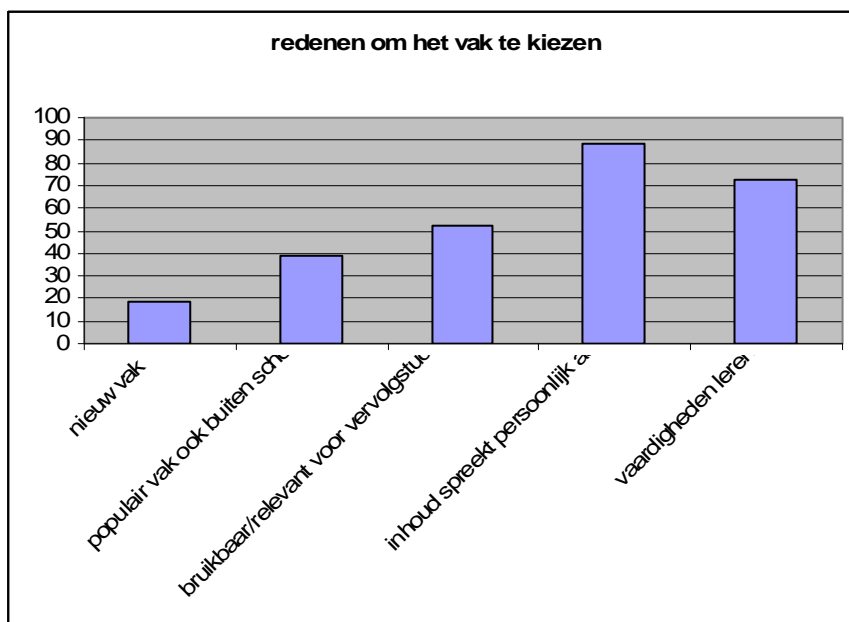
Het gaat op het vwo om een range van 3 tot 45 leerlingen per school. Totaal 917 leerlingen.

In de grafiek is zichtbaar dat het aantal leerlingen dat volgend jaar havo-eindexamen doet lager is dan nu in havo 5 zit. Bij vwo lijkt dat omgekeerd. Echter, op een aantal scholen is filosofie verplicht in klas 4, dus kan hieruit niet met zekerheid worden opgemaakt hoeveel leerlingen er daadwerkelijk vwo-examen gaan doen in 2012.

Vraag 23 Ik denk dat leerlingen kiezen voor filosofie als examenvak omdat (meerdere antwoorden mogelijk):

23.1	het een relatief nieuw vak is	18.18%
23.2	filosofie ook buiten school vandaag de dag 'booming' en populair is	38.64%
23.3	de inhoud van het vak bruikbaar en relevant is voor vervolgstudies	52.27%
23.4	de inhoud van het vak hen persoonlijk aanspreekt	88.64%
23.5	je er vaardigheden leert (zoals argumenteren, logisch redeneren) waar je altijd wat aan hebt	72.73%

Belangrijkste reden volgens docenten waarom leerlingen voor filosofie kiezen, is dat het vak de leerlingen persoonlijk aanspreekt, (wellicht zou in vervolgonderzoek, bijvoorbeeld via een leerlingenpanel gekeken kunnen worden of dit daadwerkelijk zo is en wat dat dan precies is wat leerlingen aanspreekt: de inhoud, de vaardigheden, een mix van beide of...?).

Sommige docenten maken gebruik van de ruimte om toelichting te geven op deze vraag. Er komen dan ook redenen zoals 'leraar aardig?', 'stimulans door ouders', 'filosofie blijft over als keuzevak' of 'leerlingen denken dat ze weinig hoeven te doen', 'denkscholing' of 'de lessen zijn anders dan de gewone lessen'.

Vraag 24 Mijn belangrijkste drijfveren om het vak filosofie te geven zijn (motiveer uw antwoord):

De docenten hebben bij deze vraag meerdere drijfveren aan kunnen geven.

Eén docent heeft een negatieve drijfveer om filosofie te geven namelijk:

'De onderbelichte rol van het zelf leren denken op een middelbare school. Normaliter dient de leerling een hoop info/kennis te slikken en mag diezelfde leerling die kennis vervolgens weer uitkotsen op een maagdelijk wit proefwerkpapier. Hoe kun je verwachten dat deze mensen zelfdenkende, kritische en autonome burgers worden?'

Eén docent vraagt zich af waarom deze vraag gesteld is immers: 'dat vraag je toch ook niet aan een leraar aardrijkskunde!'

Andere drijfveren:

'Het is het mooiste vak dat er is.'

'Ik vind het belangrijk dat ook kinderen zich vragen stellen over wat ze aannemen (en voorgeschoteld krijgen) als vanzelfsprekend. Ik vind het belangrijker om vragen te stellen en een zaak van verschillende kanten te bekijken, dan om een mening of standpunt te verkondigen. Ik vind het belangrijker dat kinderen leren argumenteren dan dat ze leren debatteren. Ik vind het belangrijk dat mensen leren hun zekerheden op te schorten. Dat alles vind ik zelf ook moeilijk. Ik merkte dat ik dat leerde in en filosofische benadering van vraagstukken en ik wilde dat graag ook met leerlingen oefenen'.

'Geld verdienen.'

verschaffen in de werkelijkheid, kritisch burgerschap en bijdragen aan een betere samenleving'. De inhoud spreekt mij persoonlijk aan en voor leerlingen vind ik het een nuttig en vormend vak. Leerlingen krijgen bij filosofie 'inzicht in fundament van eigen cultuur en denken'.

Drijfveer 'voorbereiding op de toekomst'

Middels filosofie kunnen 'leerlingen worden voorbereid op wetenschappelijk denken met alle open vragen van dien'. We kunnen met dit vak 'bijdragen aan de ontwikkeling van leerlingen door het aanleren van vaardigheden die op universiteit van belang zijn'.

Vraag 25 Het leukste vakinhoudelijk onderdeel vind ik (motiveer uw antwoord):

De antwoorden lopen uiteen van 'ik heb geen voorkeur, misschien is het juist de samenhang tussen alle onderdelen die mij boeit' tot 'alle onderdelen zijn leuk'. Soms ligt de nadruk op het leren en verder ontwikkelen van vaardigheden, van socratische gespreksvoering, debat tot leren reflecteren op eigen handelen. Soms benoemen docenten expliciet een filosoof, bijvoorbeeld Sartre, Kant of Wittgenstein ('vakinhoudelijk genieten').

Hieronder de gerubriceerde reacties:

Wijsgerige antropologie 11 x

Als extra motivatie op het antwoord voegen respondenten toe dat dit onderwerp 'dicht bij de leefwereld van leerlingen staat', 'veel leerlingen aanspreekt' of 'veel aanknopingspunten biedt en uiteindelijk de kern van filosofie vormt'.

Wetenschapsfilosofie en Logica 4x

Dit onderwerp is toegepast en 'kan je doorspekken met praktijkkennis'. 'De wetenschap wordt ons op school en daarbuiten voorgeschoteld als onze enige zekerheid in leven en sterven' als citaat uit Reis van de Beagle, VPRO 09.

Ethiek 4 x

Verder werden nog genoemd: Geschiedenis van de filosofie, Antieke en existentiële filosofie, Politieke en sociale filosofie, Esthetica, Rechtsfilosofie.

Vraag 26 Welke methode gebruikt u in de bovenbouw?

Er waren meerdere antwoorden mogelijk. Door respondenten zijn de volgende methodes genoemd:

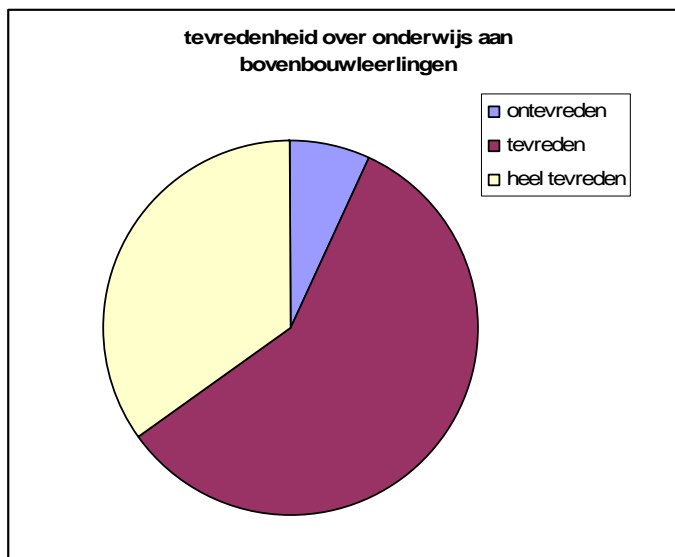
Wij denken over...	10 x
Het oog in de storm	11x
Cogito	10x
Eigen materiaal	5x
Methode Kremers (van het Etty Hillesum Lyceum)	1x
Denkwijzer	1x
Geluk en Wijsheid voor beginners (Kessels)	1x
De vragen van het leven (Savater)	1x
Samenleving ter Discussie (Peperstraten)	1x
Ethiek in Praktijk Wetenschap	1x
Wereld van Sofie	1x

Vraag 27 Hoe tevreden bent u over die methode?

1	Tevreden	60.47%
2	heel tevreden	13.95%
3	niet tevreden	25.58%

Vraag 28 Hoe tevreden bent u over uw filosofieonderwijs aan bovenbouw leerlingen?

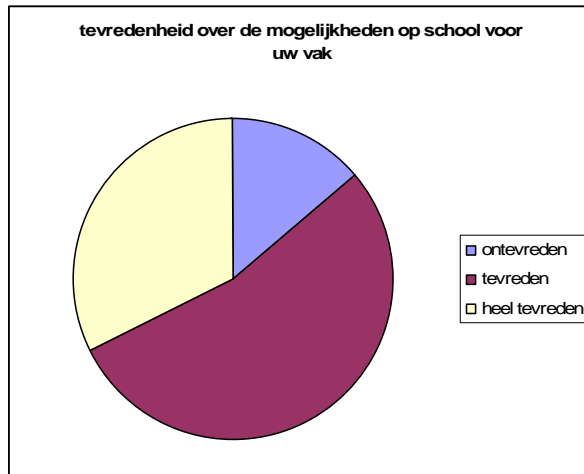
1	Tevreden	58.14%
2	heel tevreden	34.88%
3	niet tevreden	6.98%

Bijna iedereen is tevreden of heel tevreden over het eigen onderwijs.
Er zijn slechts drie docenten die aangeven niet tevreden te zijn.

Vraag 29 Hoe tevreden bent u over de mogelijkheden die er op u school zijn om uw vak te geven?

1	tevreden	53.49%
2	heel tevreden	32.56%
3	niet tevreden	13.95%

Onder de respondenten zijn zes ontevreden docenten.

De onvrede heeft onder meer te maken met het gevoel geen ondersteuning te krijgen, er als filosoof niet bij te horen: 'Je blijft als filosoof altijd een vreemde eend in de bijt en ik verwacht ook niet anders. Maar daar lijdt je onderwijs soms onder.'

Onvrede heeft ook te maken met:

'De beperkingen die worden opgelegd door het eindexamenprogramma, dat niet voorziet in de marges van de filosofie die de filosofie juist boeiend maken. Altijd weer dezelfde namen, dezelfde theorieën. Er is zoveel meer te koop. Tegelijkertijd pleit ik voor een meer open examen, waarbij de leerling gevraagd wordt te betogen aan de hand van een stelling of vraag. Het kennisaspect mag dan aan bod komen, maar de nadruk ligt dan vooral op filosoferen als activiteit'

'Filosofie staat nog heel erg in de kinderschoenen, er zijn geen goede methoden, er is nauwelijks een ontwikkelde vakdidactiek. Je bent daarom vaak bezig met het ontwikkelen van je vak. Dat is uitdagend, maar soms vermoeiend. Mijn school heeft gelukkig de vorige leraar die geen filosoof was het vak ontnomen. Op mijn andere school moest ik samenwerken met een niet-filosofe. Dat is echt een probleem en schaadt het vak'.

'Op onze school wordt de laatste jaren het vak filosofie gekozen als vluchtvak. Leerlingen calculeren. Ze kunnen het vak laten vallen en zijn zeker op het eind niet meer bereid zich ervoor in te zetten'.

De plaats van het vak op de lessentabel ('ruimte om vak te kiezen?') of rooster, 'het vak is een modieuze vlag. Iedereen vindt het reuze belangrijk maar het moet niet echt kostbaar worden. Dat is jammer'.

En 'de modules moeten soms worden gegeven op maandag het achtste uur. De omstandigheden zijn ongunstig, de school heeft geen uithoudingsvermogen'.

Gebrek aan faciliteiten, de inrichting van het lokaal (geen smartboard), geen geld voor excursie en kleine bibliotheek.

Het aantal leerlingen in de klas, '30 leerlingen is teveel voor een dergelijk vak'.

De docenten die tevreden zijn geven onderstaande motivatie (vraag 30):

'Er is elke dag weer een lokaal voor me.'

'Ik heb alle vrijheid.'

'Er wordt alle ruimte geboden voor het vak in de bovenbouw vwo. Het is jammer dat dit op het havo niet lukt'.

'Op mijn school heeft elke leerling drie jaar lang filosofie. Daarna krijgen ze wetenschapsfilosofie bij ANW. Een deel (1/3) kiest filosofie om er examen in te doen..

Mijn school heeft het vak altijd gesteund'.

'Er zijn redelijk wat mogelijkheden om het vak naar eigen inzicht vorm te geven, mogelijkheid tot buitenschoolse activiteiten rondom filosofie en kleinere klassen dan gebruikelijk'.

'Genoeg mogelijkheden voor Studium Generale, Debatwedstrijden, Cultuurkring voor ouders'.

'Het is voor mij heel fijn en ik vind het ook belangrijk dat leerlingen met alle profielen dit vak mogen kiezen, ondanks de druk die dat op het rooster legt. Vanwege de goede leerlingaantallen word ik ook niet verbannen naar 8e uren. Helaas heb ik nog geen filosofie op Havo voor elkaar gekregen'.

'Met mijn vak profileert de school zich'.

Andere opmerkingen:

'Ik zie nog ruimte voor verbetering in de voorlichting bij de havo, daar heb ik nu te weinig leerlingen. Ook zou ik het leuk vinden af en toe in contact te komen met onderbouwers'.

'Leerlingen N&T kunnen het vak niet kiezen. Ik geef hen een cluster in 6 vwo van epistemologie en wetenschapsfilosofie. Leerlingen geven zelf aan dat zij het jammer vinden dat zij geen andere filosofieonderdelen kunnen volgen'

'Filosofie wordt aan onze school al gegeven zolang de school bestaat (30 jaar). Er was altijd voldoende ruimte voor het vak. En verder hangt de positie van het vak af van wat de leraar ervoor over heeft'.

Vraag 31 Hoe zijn de 320 uren filosofie die op havoniveau staan bij u op school verdeeld over de twee leerjaren?

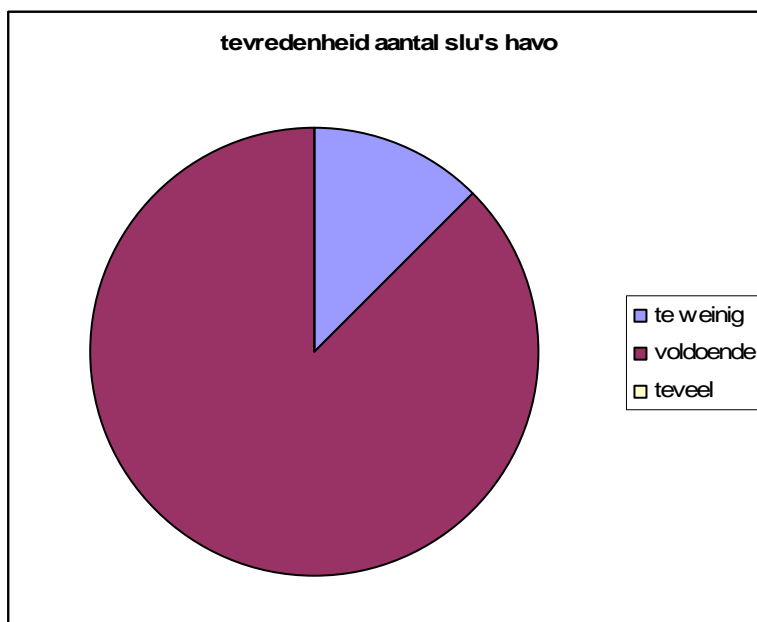
7 scholen hebben de meeste uren in havo 5.

7 scholen hebben een gelijke verdeling van uren over de 2 jaar.

1 school heeft de meeste uren in havo 4.

Vraag 32 Gezien de aard van de examenstof vind ik het aantal SLU's:

1	te weinig	12.50%
2	voldoende	87.50%
3	teveel	0.00%

Geen enkele docent vindt dat er teveel uren beschikbaar zijn.

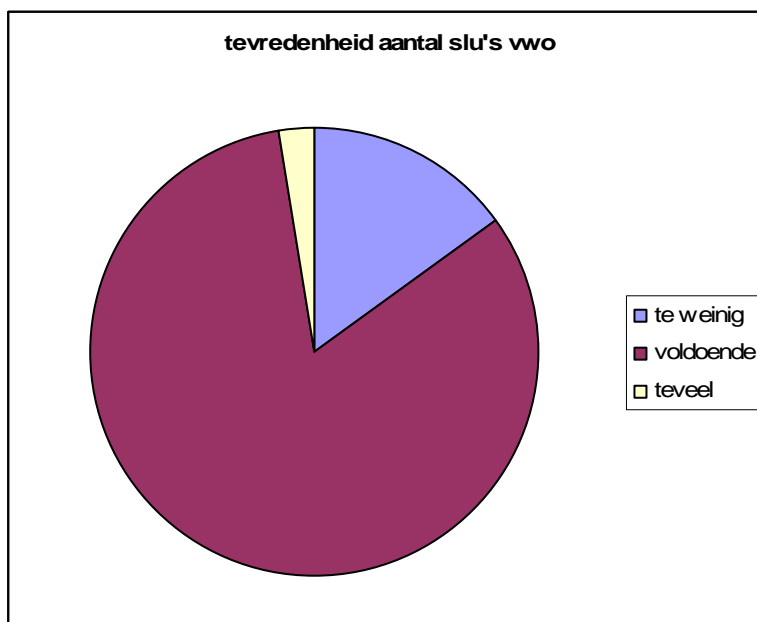
Vraag 33 Hoe zijn de 480 uren filosofie die op vwo-niveau staan bij u op school verdeeld over de drie leerjaren?

De reactie op deze vraag verschilt per school. Enerzijds worden de beschikbare uren gelijkmatig over de jaren verdeeld, anderzijds zijn er soms meer of minder lessen in het examenjaar.

- 17 scholen hebben een gelijke verdeling.
- 9 scholen hebben een gelijke verdeling in klas 4 en 5, in klas 6 minder.
- 9 scholen hebben in klas 4 minder uren en in 5 en 6 een gelijke verdeling.
- 4 scholen geven geen antwoord.
- 4 scholen hebben een verschillende verdeling over de jaren.
- 2 scholen hebben een oplopend aantal uren van klas 4 naar 6.
- 2 scholen geven de meeste uren in klas 5.

Vraag 34 Gezien de aard van de examenstof vind ik het aantal SLU's:

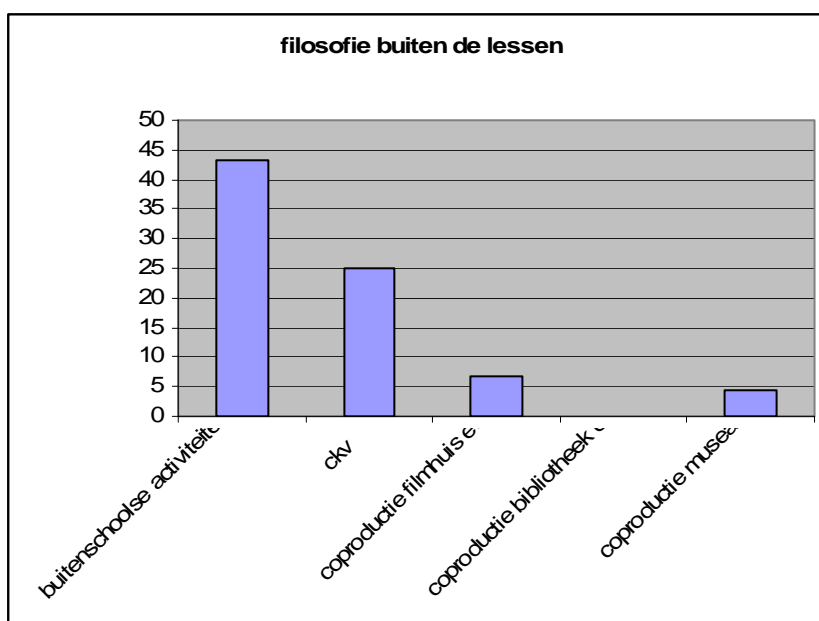
1	te weinig	15.00%
2	voldoende	82.50%
3	te veel	2.50%

Op wvo is er één docent die het aantal slus te veel vindt.

Vraag 35 Naast dit examenprogramma komt filosofie ook op school aan bod tijdens (meerdere antwoorden mogelijk):

35.1	buitenschoolse activiteiten zoals scholierendebat	43.18%
35.2	CKV-activiteiten	25.00%
35.3	co-productie met plaatselijk filmhuis of bioscoop	6.82%
35.4	co-productie met openbare bibliotheek of literaire kring	0.00%
35.5	co-productie met musea	4.55%

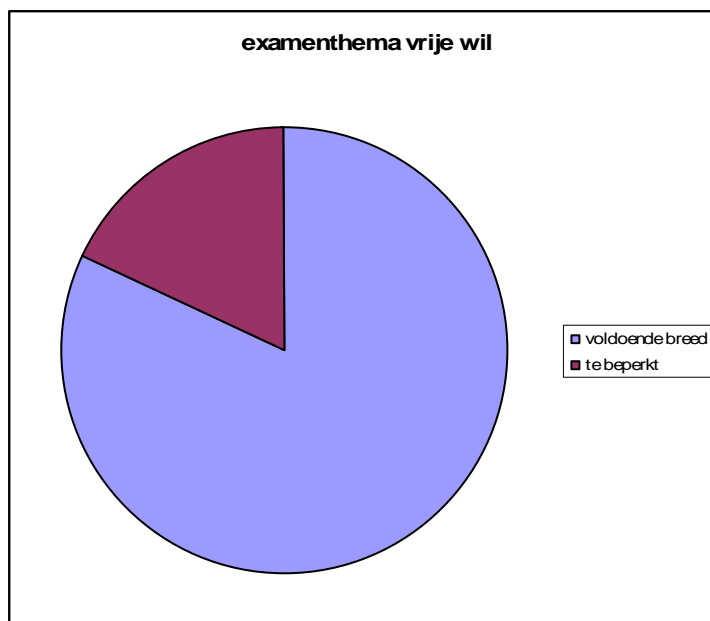
Het is opvallend dat er een hoge score is op 'buitenschoolse activiteiten', maar dat er niet tot nauwelijks wordt samengewerkt met externe culturele partners als museum, filmhuis of bibliotheek. Het scholierendebat zal buiten de filosofieles veelal een co-productie zijn van filosofie met maatschappijleer of Nederlands.

Voorbeelden van 'filosofie naast het examenprogramma' die door respondenten worden genoemd zijn:

- 'dialogenproject'
- 'jaarlijks filosofieproject'
- 'extra keuze-uren'
- 'lezingen'
- 'tweejaarlijkse nacht van de filosofie'
- studium generale en cultuurkring

Vraag 36 De keuze voor het komende thema 'Vrije wil' (vwo vanaf 2012) vind ik inhoudelijk:

1	voldoende breed	82.05%
2	te beperkt	17.95%

Vraag 37 Toelichting bij vraag 36:

De antwoorden lopen uiteen van 'geen idee nog', 'ik heb inhoudelijk nog niets gezien', 'ik heb er geen zicht op, het lijkt me niet al te breed' tot 'geweldig onderwerp', 'mooi thema, zal diepgang geven'.

De respondenten in citaat, van:

'Ik hoop dat de invalshoek niet beperkt blijft tot de analytische filosofie'

'Teveel nadruk op Angelsaksische filosofie'

'Hoewel ik mijn twijfel bij de uitwerking heb. De keuze voor filosofen is ongelukkig en ook de domeinen sluiten niet zo aan bij het thema'

'Dat hangt natuurlijk van de inhoud van het examenboek af'.

Tot

'Het is een thema met een rijke historie en tevens een grote actualiteit'.

'Filosofie draait om levenskunst, en dus ook om de vraag hoe vrij (en verantwoordelijk) we zijn'.

'Onder deze vlag kan een heel scala aan verschillende mensbeelden paraderen, waarin enerzijds meer de nadruk op vrijheid en anderzijds op gedetermineerdheid ligt'.

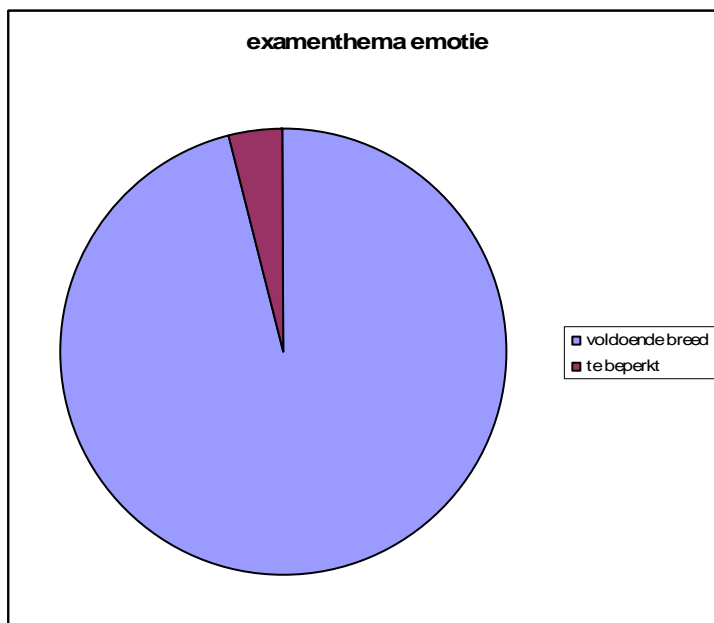
'Onderwerp interessant voor doelgroep - Idee van eindexamen als 'meesterproef' filosofie vind ik goed. Daartoe is diepgang belangrijker dan breedte'

'Meer openheid naar oosterse filosofie en verbinding met nevenvakken. Zo weten de meeste filosofen nauwelijks iets van wetenschap, ook de schrijvers van boeken niet'.

'Een mooi thema, actueel en historisch uit te werken'.

Vraag 38 De keuze voor het komende nieuwe thema 'Emotie' (havo vanaf 2011) vind ik inhoudelijk:

1	voldoende breed	96.15%
2	te beperkt	3.85%

Vraag 39 Toelichting bij vraag 38:

Deze antwoorden werden gegeven:

'Vergt wel goede verwerkingsvragen die aansluiten op de belevingswereld van de leerlingen en voldoende praktisch van aard zijn'.

'Lijkt me erg leuk voor havisten. Ik heb er alle vertrouwen in dat de schrijver van het boek voldoende bronnen aandraagt'.

'filosofie=filosofieren=morele opvoeding'

'Ook mooi onderwerp voor die leeftijdsgroep'

'Zowel systematisch als historisch kun je het begrip emotie behandelen, bijvoorbeeld in de ethiek en in de psychologie, bij Plato, Aristoteles, Spinoza en bij De Beauvoir (ik noem maar wat)'.

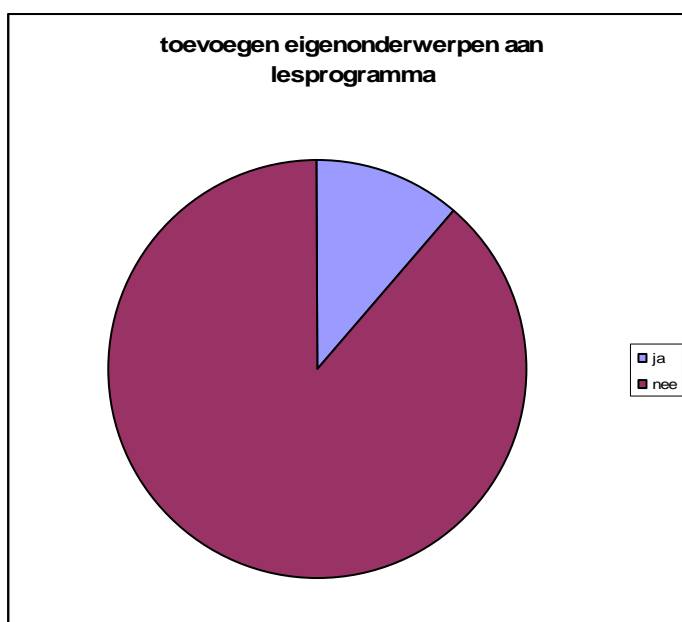
Onderwerp interessant voor doelgroep'. En idee van eindexamen als 'meesterproef' filosofie vind ik goed. Daartoe is diepgang belangrijker dan breedte'.

'Afhankelijk van de uitwerking kan het een mooie verdieping worden van Wijsgerige Antropologie. Voor mij ook spannend, want een relatief nieuw thema'.

Vraag 40 Voegt u, in het kader van de geglobaliseerde eindtermen, in het lesprogramma ook eigen onderwerpen toe?

JA : 11.36%

NEE : 88.64%

Opvallend is dat zo'n grote groep docenten niet de ruimte in het SE neemt die de geglobaliseerde examenprogramma's bieden.

Uit de antwoorden blijkt dat docenten wel ruimte geven voor specifieke vragen of leerwensen van leerlingen, sociale filosofie, esthetica, logica of oosterse filosofie.

Ook worden sommige filosofen centraal gesteld, bijvoorbeeld Wittgenstein, Taylor of een module Nietzsche of Heidegger.
Ondanks het feit dat de docenten zeggen geen eigen onderwerpen aan te bieden komen ze met onderstaande mogelijkheden.

Vraag 41 Indien JA, welke onderwerpen?

Deze antwoorden werden gegeven:

'Beetje metafysica/godsbewijzen (we zijn een christelijke school, vandaar)'

'Ik laat de leerlingen zelf kiezen uit bijvoorbeeld 'neurologie en filosofie' of 'lees een filosofieboek naar keuze'.

'Teveel om op te noemen, o.a.: actualiteit, Griekse mythologie, scenario-onderwijs

'Uitdieping Body-mind, ruime aandacht cultuurfilosofie fenomenologie, ecologie, parapsychologie, esoterie, gnostiek, hermetisme, 'ik heb altijd in klas 4 een uitbreiding gegeven aan de sociale filosofie (en Foucault) door een bezoek aan het museum Het Dolhuys in Haarlem en een filosofische benadering van het begrip gezondheid'.

'Psychoanalyse, Derrida, waanzin, psychose, geweld, schaamte, psychologie, kunstfilosofie, literatuur'

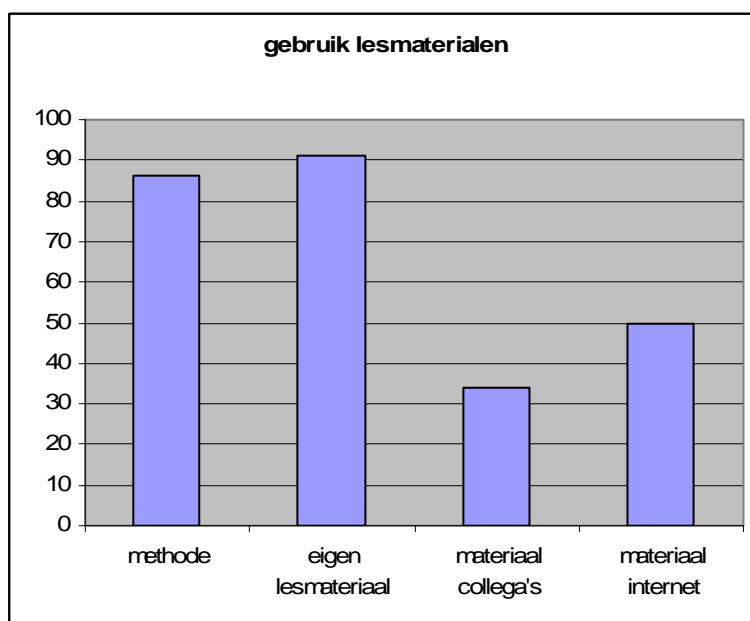
'Ik ga uitgebreider in op de ontwikkelingen in het hedendaagse philosophy of mind debat, bespreek meer politiek filosofische onderwerpen en probeer in te gaan op thema's die leerlingen interesseren'.

'In Keuze Werktijd (KWT-uren) ga ik (dieper) in op Esthetica, Rechtsfilosofie, Filosofie van de Geschiedenis, taalfilosofie. Hier kunnen leerlingen (met of zonder FI in hun vakkenpakket) op vrijwillige basis op inschrijven'.

Verder nog genoemd van filmanalyse, reformatorische wijsbegeerte, filosofie van de emoties (hiermee vooruitlopend op het examenthema) tot: elk jaar iets dat aansluit bij het Thema van de Maand van de Filosofie.

Vraag 42 Ik maak tijdens mijn lessen gebruik van (meerdere antwoorden mogelijk):

42.1	een methode	86.36%
42.2	eigen bron- en lesmateriaal	90.91%
42.3	materiaal van collega's	34.09%
42.4	materiaal van internet	50.00%

Bijna alle docenten maken gebruik van eigen lesmateriaal, maar ze delen dat liever niet met andere collega's (zie vraag 43).

Vraag 43 Zou u in de toekomst bereid zijn om uw lesmateriaal met collega's te delen op internet?

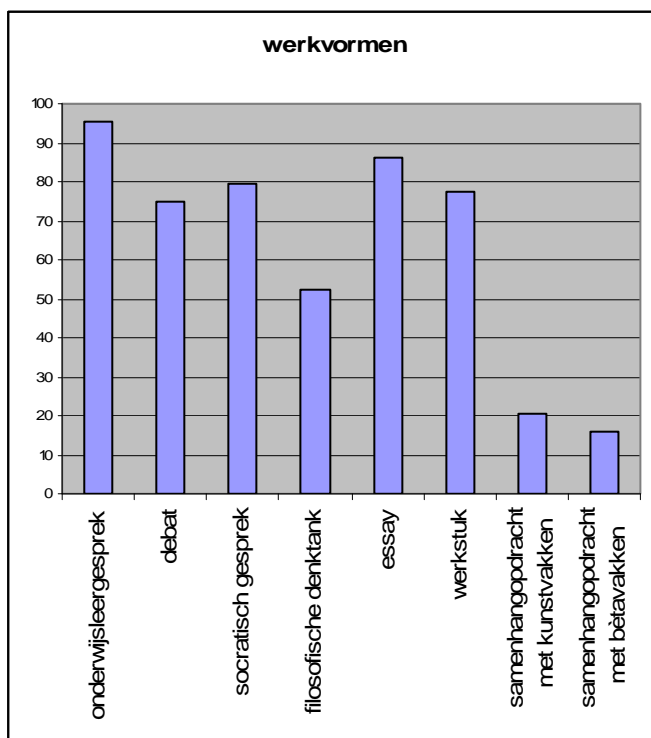
JA : 18.18%

NEE : 81.82%

We hebben docenten hier geen ruimte gegeven voor eventuele toelichting op hun antwoord. Op basis van de respons zouden we dit in een vervolgonderzoek wel willen doen. Waarom willen docenten dit niet? Heeft dit te maken met een eventuele internetvrees? In hoeverre zou een community waarin direct mogelijkheden zijn tot gesprek en uitwisseling met elkaar, drempelverlagend werken?

Vraag 44 Ik maak gebruik van de volgende werkvormen (meerdere antwoorden mogelijk):

44.1	onderwijsleergesprek	95.45%
44.2	debat	75.00%
44.3	socratisch gesprek	79.55%
44.4	filosofische denktank	52.27%
44.5	essay	86.36%
44.6	werkstuk	77.27%
44.7	samenhangopdracht gelinkt aan kunstvakken	20.45%
44.8	samenhangopdracht gelinkt aan bètavakken	15.91%

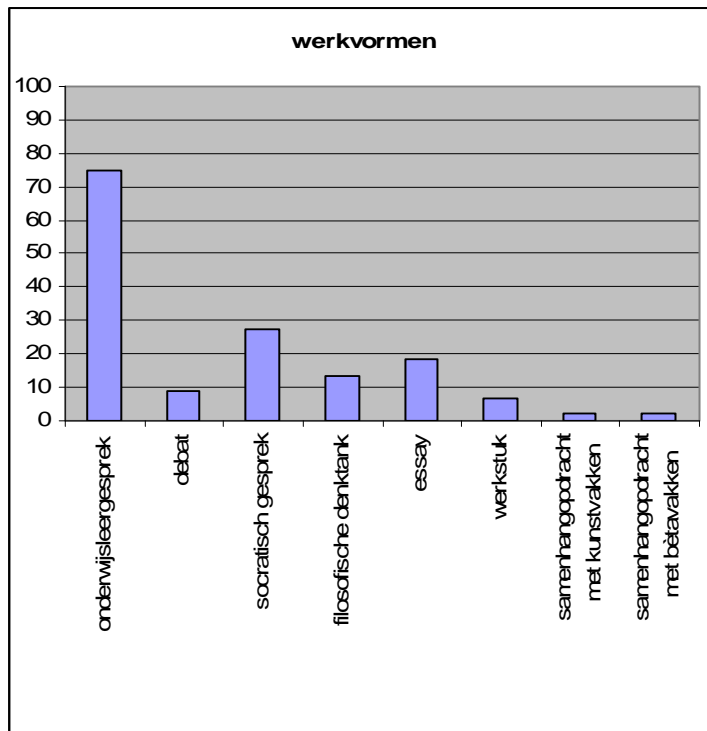
Het onderwijsleergesprek staat nummer 1; er wordt weinig gebruik gemaakt van opdrachten in samenhang met andere vakken zoals kunst of bèta.

Interessant zou zijn te weten waarom docenten zo massaal voor het onderwijsleergesprek kiezen. Is deze werkvorm het meest geëigend voor de verschillende domeinen, of heeft dit te maken met het didactisch gedragsrepertoire van docenten en beheersen ze deze werkvorm gewoon het beste, of...?

Bij 'andere werkvormen' wordt door docenten nog genoemd: betoog, boekenopdracht, experts, film maken, krantenberichten, stille discussie, spreekbeurten, vertellen en uitleggen, collegevorm ('soms moet ook iets ouderwets uitgelegd worden').

Vraag 45 Mijn favoriete werkvorm is:

45.1	onderwijsleergesprek	75.00%
45.2	debat	9.09%
45.3	socratisch gesprek	27.27%
45.4	filosofische denktank	13.64%
45.5	essay	18.18%
45.6	werkstuk	6.82%
45.7	samenhangopdracht gelinkt aan kunstvakken	2.27%
45.8	samenhangopdracht gelinkt aan bètavakken	2.27%

Ook hier lijkt het gerechtvaardigd om de 'waarom'-vraag te stellen. Waarom scoort het onderwijsleergesprek zo hoog?

Bij 'andere werkvormen' wordt nog vermeld: presentatie, uitleggen, 'maakt niet uit als het maar ongeveer vier verschillende werkvormen per les zijn'.

Vraag 46 In het kader van eigen deskundigheidsbevordering ben ik geïnteresseerd in nascholing op:

46.1	gebied van vakdidactiek	34.09%
46.2	vakinhoud	70.45%
46.3	niet geïnteresseerd in bijscholing	15.91%

Vraag 47 Toelichting op bovenstaande vraag

Uitschieters:

'Dit soort fantastische vragen probeer ik bij proefwerken ook altijd als bonusvraag op te geven'
'Als eenmanssectie weinig uitwisseling'

De respondenten geven aan graag vakinhoudelijke bijscholing te krijgen; hier werd bijvoorbeeld de nascholingsdag van VFVO in samenwerking met universiteit Leiden genoemd. Het gaat dan om de examentema's of ter inspiratie.

Daarnaast is er een hoge score voor didactiek, leren over inzet van verschillende werkvormen. Een respondent geeft aan bijscholing niet echt nodig te vinden, maar het is wel plezierig: 'het houdt 't vuur gaande!'

Vraag 48 Mogen wij u benaderen voor verdere vragen naar aanleiding van deze enquête?

JA : 15.91%

NEE : 84.09%

Vraag 50 Opmerkingen over kwesties die in bovenstaande enquête niet aan de orde zijn geweest, kunt u hieronder formuleren.

Deze antwoorden werden gegeven:

'Of er voldoende aansluiting is met de samenleving en de media... Nee, die is er niet. Het filosofisch gehalte van publicaties en tv-producties is erbarmelijk. De vooroordelen over filosofie zijn niet alleen ergerlijk, ze zijn ook buitengewoon hardnekkig, dat filosofie een soort proto-wetenschap zou zijn of een semi-religieuze bezigheid zou zijn. Of dat filosofie alleen maar nuttige vaardigheden zou bijbrengen, altijd handig voor later... ook dat is een vooroordeel dat zelden wordt tegengesproken en vaak zelfs gevoed wordt'.

'De vragen zijn heel slecht leesbaar, weinig contrast'

Ik werk op meerdere scholen (zoals veel filosofiedocenten) en de opsplitsing in de beantwoording van de vragen is niet mogelijk'

'Het is heel erg slecht voor het vak dat er relatief veel niet-filosofen filosofie geven. Het is erg jammer dat de eindtermen zo historisch gericht zijn. Bovendien zijn ze sterk verouderd. Het zou beter zijn als je als docent kunt kiezen uit vele thema's (sociale rechtvaardigheid, tolerantie, mens versus dier) Het ontbreekt aan een goede methode (Wij denken over, Cogito, Leren Filosoferen, Het Oog in de Storm) schieten erg tekort. Misschien moet het eindexamen een essay worden'

'Het probleem van calculerende leerlingen. Dit zal ook op andere scholen voorkomen. Bij ons op school is dit een aantal jaren geleden binnengeslopen en het wordt met het jaar erger. De status van het vak (keuzevak) speelt een rol hierbij. Sommige leerlingen zijn helemaal niet bereid te werken voor het vak; anderen willen wel een mooi SE-cijfer behalen, maar richten zich bij het CE helemaal op verplichte vakken, waar ze onvoldoende voor staan en bereiden zich onvoldoende of niet voor op het CE Filosofie in de hoop een niet al te lage onvoldoende te scoren. Lukt dat niet dan laten ze het vak alsnog vallen!'

'Goeie enquête, goeie vragen. We zouden een structuur moeten bedenken zodat verschillende filosofiedocenten bij elkaar in de les gaan kijken. Ik weet namelijk dat de grote valkuil voor filosofiedocenten is dat ze alleen maar onderwijsleergesprek doen. Het zou mooi zijn als men gestimuleerd werd het wat afwisselender voor de leerlingen te maken'.

5. Bevindingen en aanbevelingen

'Ik vind het van belang dat leerlingen goed leren beargumenteren wat hun kijk op het leven is. Ik vind het van belang dat leerlingen een kritisch tegengeluid richting meer materialistische levensvisies kunnen laten horen (zonder dat ze dit natuurlijk zelf hier per se mee eens moeten zijn)' (citaat van een respondent uit de SLO-enquête, najaar 2009).

De enquêteresultaten geven een doorkijkje naar de dagelijkse praktijk van het schoolvak filosofie in de tweede fase. De antwoorden die zijn gegeven door onze 44 respondenten zijn weliswaar een 'momentopname', maar volgens ons, door de zorgvuldige en complete manier van beantwoording, redelijk representatief voor hoe docenten tegen hun vak, hun manier van lesgeven en hun leerlingen aankijken.

We houden in dit hoofdstuk voor wat betreft onze bevindingen de volgorde van de enquêtevragen aan.

Wie zijn onze respondenten en waar geven ze les?

(vraag 1 tm 7)

De meeste docenten die meedoen aan onze enquête geven les in de bovenbouw van havo, vwo en gymnasium. Mocht er al in de onderbouw lesgegeven worden, dan is dat veelal in het kader van een eenmalig project of module. Alhoewel er methodes op de markt zijn die (met enige aanpassing) bruikbaar zijn voor leerlingen van de onderbouw, geven docenten aan hier ook eigen materiaal voor te ontwikkelen en in te zetten.

Driekwart van de respondenten is filosoof met een eerstegraads lesbevoegdheid. Die lesbevoegdheid kan ook in een ander vak dan filosofie zijn. Dit heeft te maken met het feit dat er in het verleden de mogelijkheid was om je te laten 'omscholen' tot filosofiedocent (bijvoorbeeld voor docenten levensbeschouwing, geschiedenis of maatschappijleer). Ook de visie van de school op de samenstelling van het docentencorps met betrekking tot 'bekwaamheden en bevoegdheden in een team', kan hierop van invloed zijn.

Het schoolvak filosofie in de praktijk

(vraag 8 tm 14)

Uit de respons blijkt dat er nauwelijks tot niet in de onderbouw van havo of vwo wordt lesgegeven. Voor wat betreft bovenbouw wordt niet opvallend afgeweken van het aantal SLU's dat er voor staat. Wel lijkt het erop dat het in havo om kleinere aanstellingen (max 12 uur) gaat dan in vwo (max 28 uur).

Men kan zich afvragen of het hebben van kleine aanstellingen van invloed is op de status van het vak en/of die van de docent?

Er is slechts op één school sprake van een 'doorlopende leerlijn' van onderbouw naar bovenbouw.

Zou er door scholen meer ingezet kunnen/moeten worden op filosofie ook in de onderbouw, op filosofie in een doorlopende leerlijn of op meer onderwijs in 'samenhang' met filosofie⁵?

⁵ Als voorbeeld filosofie & kunstvakken, zie ook Mieke Boon *'Filosofie van het Kijken'*

SLO aanbeveling

- SLO suggereert de vakvereniging om (nog) meer voorlichting te geven over het bestaan van de educatieve minor die er voor het vak filosofie is en over de mogelijkheden die dit scholen biedt om filosofie ook in onderbouw aan te bieden. Een suggestie is om regelmatig expertmeetings te houden over het thema filosoferen met jongeren & filosofie in de klas. Dit om ook schooldirecties en docenten de mogelijkheid te geven om zich meer te profileren met filosofie als belangrijk vak, ook voor niet examenkandidaten.
- SLO stelt voor om een curriculum Filosofie voor de onderbouw te ontwikkelen.

Leerlingen en het schoolvak filosofie

(vraag 15 tm 22)

Zowel op havo als vwo komen, zoals verwacht, de meeste leerlingen die kiezen voor filosofie als eindexamenvak uit het C&M-profiel.

Het aantal leerlingen dat in havo 4 voor filosofie heeft gekozen loopt uiteen van 4 tot 47 leerlingen per school. Voor vwo loopt dat op tot maximaal 65 leerlingen per jaar. Ongeveer tweederde van de respondenten schat in dat dit aantal voor zowel havo als vwo in de komende jaren gelijk blijft. Bijna een derde van de respondenten denkt dat dit zal groeien voor zowel havo als vwo.

Dit schooljaar doen er voor havo tot maximaal 41 leerlingen per school examen, voor vwo ligt dit aantal op maximaal 45 leerlingen per school.

Waarom filosofie op school ?

(vraag 23 tm 25)

De meerderheid van onze respondenten (88.6%) denkt dat leerlingen voor filosofie als eindexamenvak kiezen omdat 'de inhoud van het vak hen persoonlijk aanspreekt'. Een andere belangrijke reden om voor dit vak te kiezen ligt in het feit dat 'de inhoud van het vak bruikbaar en relevant is voor vervolgstudies' (52.3%).

SLO aanbevelingen

- SLO adviseert verdere leerplanontwikkeling filosofie in het kader van talentontwikkeling. Filosofie fungeert dan als onderdeel van een verrijkingscurriculum.

Respondenten zijn heel expliciet in het verwoorden van hun drijfveren om filosofie als vak te geven. Opvallende hoge scores zijn er voor 'werken vanuit passie', 'het vak' dat niet mag ontbreken in de ontwikkeling van jongeren en middels filosofie 'een andere blik' kunnen werpen op de wereld om je heen. Andere drijfveren zijn het plezier in het werken met jongeren en de toegevoegde waarde van filosofie 'als voorbereiding op de toekomst'.

Het leukste vakinhoudelijke deel vinden docenten 'wijsgerige antropologie' (11 x), 'wetenschapsfilosofie en logica' (4 x) en 'ethiek' (4 x).

Tevredenheid over methodes en onderwijs

(vraag 26 tm 34)

Docenten zijn over het algemeen goed (rond de 60%), tot zeer goed (rond de 80%) tevreden over methodes en hun eigen onderwijs aan leerlingen in de bovenbouw.

Alhoewel de meeste docenten aangeven tevreden te zijn over de mogelijkheden die hun school biedt om filosofie te geven, is er nog verbetering mogelijk bij 'aantal leerlingen in de klas', 'de plaats van het vak op de lessentabel' en 'faciliteiten'.

Het beschikbaar aantal SLU's gezien de examenstof stemt ook tot tevredenheid. Dit geldt zowel voor havo (87.5%) als vwo (82.5%).

Filosofie binnen en buiten het examenprogramma

(vraag 35 tm 43)

Zowel de keuze voor het komende thema 'Vrije wil' (vwo vanaf 2012) als het thema 'Emotie' (havo vanaf 2011) wordt door respondenten als inhoudelijk 'voldoende breed' beoordeeld.

De onderwerpen sluiten aan bij de belevings-/leefwereld van leerlingen en bieden mogelijkheden tot verbreding en verdieping. Kritische kanttekeningen zijn er bij het wel/niet beschikbaar zijn van geschikt bronmateriaal en methodieken.

Opvallend is dat 88.6% van de respondenten niet de ruimte van het schoolexamen benut en geen eigen onderwerpen zegt toe te voegen. Daarentegen wordt er wel een opsomming gegeven van onderwerpen die daartoe eventueel geschikt zouden zijn en/of daadwerkelijk toegevoegd worden. Enerzijds liggen die onderwerpen binnen de bestaande domeinen, anderzijds zijn het andere onderwerpen. Er zijn docenten die op deze manier kwesties uit de 'actualiteit' aan bod laten komen.

Alhoewel 86.3% van de docenten gebruik maakt van een methode, geeft 90.1% aan ook eigen bron- en lesmateriaal in te zetten. Dit materiaal zullen ze nu en in de toekomst niet willen delen met andere docenten op internet (81.8%). Heeft dit te maken met internet(vrees?). Zouden docenten hun materiaal wel willen delen wanneer ze face-to-face tegenover elkaar zitten? In hoeverre zouden docenten behoefte hebben aan een 'ontmoetingsplek'/community waar ze met vakbroeders ervaringen kunnen uitwisselen?

Naast het examenprogramma komt filosofie ook op school aan bod tijdens 'buitenschoolse activiteiten zoals scholierendebat' (43.1%) of 'CKV-activiteiten' (25%). Er lijken geen structurele afspraken te zijn om samen te werken met externe culturele aanbieders.

Inmiddels zijn er op tal van hogescholen en universiteiten⁶ voorbeelden van 'contract'onderwijs dat ook toegankelijk is (of gemaakt kan worden) voor bovenbouwleerlingen.

SLO aanbeveling

- SLO stelt voor meer voorlichting te geven over de ruimte die het schoolexamen filosofie biedt voor het toevoegen van onderwerpen zowel vanuit docenten- als leerlingwensen.

⁶ Bijvoorbeeld VU Amsterdam, RUU of Academia Vitae Deventer

Filosofie in de klas

(vraag 44 tm 47)

We hebben docenten gevraagd naar werkvormen die ze in de klas gebruiken.

In de lijn der verwachting scoren onderwijsleergesprek (95.4%), debat (75%), socratisch gesprek (79.5%) en essay (86.3%) hoog. Als meest favoriete werkvorm komt bij docenten het onderwijsleergesprek (75%) naar voren.

Men kan zich op grond van de uitkomsten afvragen of dit de werkvormen zijn die het beste aansluiten bij de aard van de verschillende domeinen, of dat dit het didactisch repertoire is van docenten waarbij zij zichzelf het prettigst en zekerst voelen.

De nascholingswensen van docenten liggen op het gebied van vakinhoud (70.45%) en vakdidactiek (34.09%). Op een heel ander vlak liggen de volgende nascholingswensen: hoe om te gaan met 'de calculerende leerling' of 'ik heb behoefte aan nascholing want als eenmanssectie is er weinig uitwisseling'.

SLO aanbevelingen

- SLO stelt voor om een vergelijkend methodeonderzoek te doen. Wat is er op de markt en welke kansen bieden die methodes in de filosofie lespraktijk van alledag? Dit om docenten beter in staat te stellen om tot een methodekeuze te komen die aansluit bij de behoeften van hun leerlingen en hun visie op het vak. Wellicht dat het Leermiddelenplein hier een rol in kan vervullen.
- SLO stelt voor aandacht te besteden aan de vakdidactiek voor het vak filosofie. Dat zouden vakverenigingen en (na)scholingsinstellingen kunnen doen. Het lijkt SLO verstandig als ze daarbij aansluiting te zoeken bij lopende onderzoeken op het gebied van werkvormen, leerlingenpopulatie en vakinhoud. Eén mogelijkheid hiervoor is het volgen van het al eerder genoemde promotieonderzoek van Kienstra. Mogelijk zouden ze ook een behoeftenonderzoek kunnen doen bij docenten op het gebied van nascholingswensen, uitwisseling met vakgenoten, inspiratiebijeenkomsten of 'anders' vanuit de ervaring van docenten om met dit vak 'eenpitter' te zijn op een school.

Op grond van de enquête kunnen we concluderen dat docenten op dit moment redelijk tot goed tevreden zijn over het filosofieonderwijs in de tweede fase. De mate van respons toont een betrokken groep docenten die met aandacht en zorgvuldigheid heeft geantwoord op het brede scala van vragen.

Ter afsluiting:

"Beste Menoeceus,

Laat niemand die jong is het uitstellen aan filosofie te doen, en laat evenmin wie oud is de filosofie beu raken. Geen mens is toch te jong of te oud om aan een gezonde geest te werken? Wie zegt dat de tijd om aan filosofie te doen nog niet is aangebroken of al is verstreken, kun je vergelijken met iemand die zegt dat het nog te vroeg of al te laat is voor geluk".

(Uit: Epicurus, De brief aan Menoeceus, in De grondbeginselen van het goede leven, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005).

Literatuurlijst

- Akker, J. van den (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. Enschede: SLO.
- Aupers, S. (2009). Lezing 'Post-christelijke spiritualiteit: Persoonlijk geknutsel of Groot Verhaal? Symposium VU Amsterdam.
- Boon, M. & Steenhuis, P.H. (2009). *Filosofie van het Kijken*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Bor, J. (2009). *Filosofie in een notendop*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Heijerman, E. & Schoot, A. van der (red.) (2005). *Welke taal spreekt de muziek?*
Budel: DAMON.
- Kienstra, N. (zonder jaartal). *Leren denken binnen het schoolvak filosofie*. Promotieonderzoek naar: Vakspecifieke kennis, vaardigheden en houding in het filosofieonderwijs van het (Nederlandse) voortgezet onderwijs. Nog niet gepubliceerd.
- Kessels, J.P.A.M. (1999). *Socrates op de markt*. Amsterdam: Boom.
- Kolb, D.A. (1976). *Learning Style Inventory*. Boston.
- Kunzmann, P. e.a. (2005). *Atlas van de filosofie*. Baarn: Sesam HB.
- Marsman, P.G. (2009). SLO-enquête Filosofie in de Tweede Fase, vraag 44, 45, 46.
- Nelis, H. & Sark van S. (2009). *Puberbrein binnenstebuiten* (hoofdstuk 4. De Peergroep puberbrein in het kwadraat). Amsterdam: Kosmos Uitgevers.
- Oosthoek, D. (2007). Balans van 35 jaar filosofie in het voortgezet onderwijs in Nederland. In: *Tijdschrift voor Filosofie*, 69/2007, p.783-809.
- Pink, D.H. (2006). *Een compleet nieuw brein*. Antwerpen/Amsterdam: Business Contact.
- Revel, J. F. & Ricard, M. (1998). *De monnik en de filosoof*. Parijs: Nil. Editions.
- Rondhuis, T. (2005). *Philosophical Talent, Empirical investigations into philosophical features of adolescent' discours*. Rotterdam: Veenman Drukkers.
- Scholtes, S., Seeverens, T. & Wismans, T. (2009). *Gelukskunde, lessen in geluk*. Malmberg, Den Bosch.
- Storig, H.J., (2007). *Geschiedenis van de filosofie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Syllabus filosofie havo centraal examen 2010 (2008). Utrecht: Cevo.
- Syllabus filosofie vwo centraal examen 2010 (2008). Utrecht: Cevo.

Wessels, H. (2007). *Handreiking schoolexamen filosofie havo en vwo*. Enschede: SLO.

Websites:

www.bcfvo.nl

www.cve.nl

www.Cito.nl

www.Digischool.nl

www.enquetemaken.be

www.examenblad.nl

www.kinderfilosofie.nl

www.puberbrein.nl

www.slo.nl

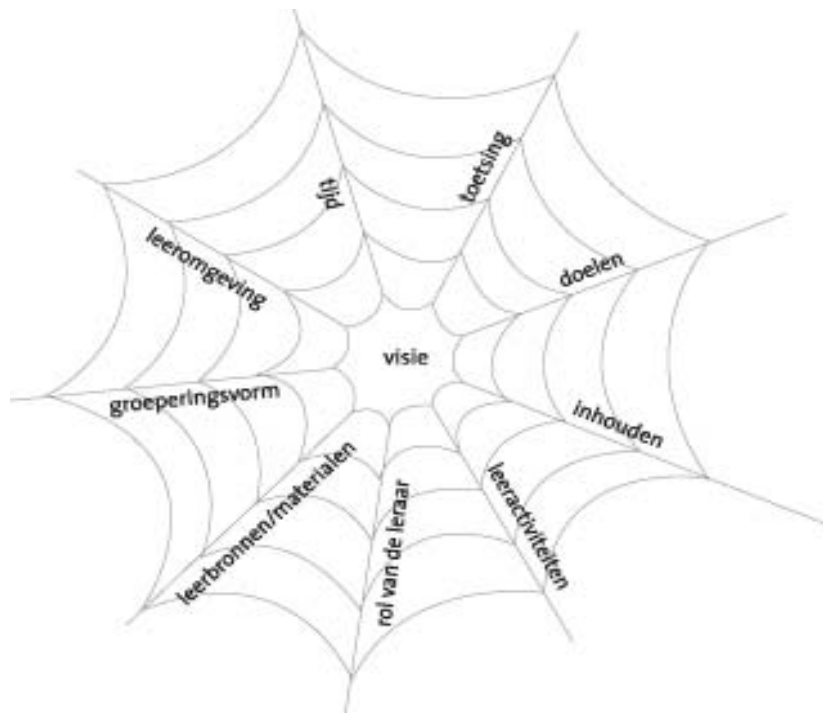
www.Ted.com

www.trendport.nl

www.youngworks.nl

Bijlage A

Curriculair Spinnenweb

Curriculair spinnenweb (van den Akker J., 2003)

Bijlage B

Overzicht van scholen die filosofie aanbieden

Bron: www.bcfvo.nl

Noord Holland

1. Horizon College Alkmaar
2. Luzac College Alkmaar
3. Murmellius Gymnasium Alkmaar
4. [Hermann Wesselink College Amstelveen](#)
5. De Amsterdamse School Amsterdam
6. Het Fons Vitae Lyceum Amsterdam
7. [Het 4e Gymnasium Amsterdam](#)
8. Vossius Gymnasium Amsterdam
9. St. Ignatiusgymnasium Amsterdam
10. Luzac College Amsterdam
11. [Montessori Lyceum Amsterdam](#)
12. [Joke Smit vestiging van het ROCvA](#)
13. Gooise Scholenfederatie Bussum
14. [Bonhoeffercollege Castricum](#)
15. Mendel College Haarlem
16. [Schoter Scholengemeenschap Haarlem](#)
17. Stedelijk Gymnasium Haarlem
18. [Teyler College Haarlem](#)
19. [Trinitas College Heerhugowaard](#)
20. [Adriaan Roland Holst College Hilversum](#)
21. Luzac College Hilversum
22. Atlas College Hoorn
23. Kennemer Lyceum Overveen
24. GSG Schagen
25. [Gymnasium Felisenum Velsen](#)
26. SG Wieringerlant Wieringerwerf

Zuid Holland

27. Ashram College Alphen aan den Rijn
28. Het Groene Hart Lyceum Alphen aan den Rijn
29. Maerlant College Brielle
30. Stanislas College Delft
31. Dalton SG Den Haag
32. [Gymnasium Haganum Den Haag](#)
33. Luzac College Den Haag
34. ROC Mondriaan, afd. VAVO, Den Haag
35. Haags Montessori Lyceum
36. [Maerlant Lyceum Den Haag](#)
37. CSG Zandvliet Den Haag
38. Stedelijk Dalton Lyceum Dordrecht
39. Insula College Dordrecht
40. Gymnasium Camphusianum Gorinchem
41. Lyceum Oudehoven Gorinchem
42. [Coornhert Gymnasium Gouda](#)
43. De Goudse SG Gouda
44. Aquino College Leiden
45. Da Vinci College Leiden
46. Rembrandt SG Leiden
47. Interconf. SG Het Westland Naaldwijk
48. [RSG Hoeksche Waard Oud Beyerland](#)
49. [Melanchthon College Rotterdam](#)
50. Albeda College Rotterdam
51. [Emmaus College Rotterdam](#)
52. Mercurius College Rotterdam
53. [Wartburg College Rotterdam](#)
54. SG Wolfert van Borselen Rotterdam
55. Stedelijk Gymnasium Schiedam
56. CSG Aquamarijn Vlaardingen
57. [Dalton College Voorburg](#)
58. Kalsbeek College Woerden

Flevoland

59. SG De Meergronden Almere
60. [Helen Parkhurst Almere](#)
61. De Rietlanden Lelystad

Zeeland

62. OSG Het Goese Lyceum

Noord Brabant

63. Luzac College Bergen op Zoom
64. Heerbeeck College Best
65. Pius X College Bladel
66. Baronie van Breda College
67. Luzac College Breda
68. [Mencia de Mendoza Lyceum](#)
69. Nassau SG Breda
70. Stedelijk Gymnasium Breda
71. Koning Willem I College Den Bosch
72. Luzac College Den Bosch
73. St. Janslyceum Den Bosch
74. Stedelijk Gymnasium Den Bosch
75. [Pax Christi College Druten](#)
76. Rythovius College Eersel
77. Augustinianum Eindhoven
78. Eckart College Eindhoven
79. Luzac College Eindhoven
80. Reg. Educatief Centrum Eindhoven
81. Commanderie College Gemert
82. Mill Hill College Goirle
83. Mondriaan College Oss
84. St. Oelbert Gymnasium Oosterhout
85. Gymnasium Beekvlief St. Michielsgestel
86. Beatrixcollege Tilburg
87. Koning Willem II College Tilburg
88. Pauluslyceum Tilburg
89. ROC Midden Brabant Tilburg
90. St. Odulphus Lyceum Tilburg
91. Theresia Lyceum Tilburg

Limburg

92. Athenaeum van het Bernardinuscollege Heerlen
93. Gymnasium van het Bernardinuscollege Heerlen
94. Arcus College Heerlen
95. [Trevianum Scholengroep Sittard](#)
96. Trichter College Maastricht
97. Valuas College
98. College Den Hulster Venlo
99. Raayland College Venray

Gelderland

100. Jacobus Fruytier SG Apeldoorn
101. Gymnasium Apeldoorn
102. [Veluws College Apeldoorn](#)
103. Stg De Boer Educatie Arnhem
104. Lorentz College Arnhem
105. Stedelijk Gymnasium Arnhem
106. Koningin Wilhelmina College Culemborg
107. Graafschap College Havo Doetinchem
108. St. Ludger College Doetinchem
109. Marnix College Ede
110. Pallas Athene College Ede
111. Nassau Veluwe Harderwijk
112. [RSG 't Slingerbos Harderwijk](#)
113. Nijmeegse SG Groenewoud
114. Het Canisius College Nijmegen
115. Montessori College Nijmegen
116. Stedelijk Gymnasium Nijmegen
117. [Stedelijke Scholengemeenschap Nijmegen](#)
118. [RSG Pantarijn, Wageningen](#)
119. Liemers College Zevenaar
120. [Stedelijk Daltoncollege Zutphen](#)

Overijssel

121. Eddy Hillesum Lyceum Deventer
122. RK SG Marianum Groenlo
123. OSG Hengelo (vestiging Bataafse Kamp) Hengelo
124. Almere College Kampen
125. Carmel College Salland Raalte
126. Agnieten College (locatie Meander) Zwolle
127. Van der Capellen SG Zwolle
128. Greijdanus College Zwolle
129. Gymnasium Celeanum Zwolle
130. Thorbecke SG Zwolle

Drenthe

131. Drenthe College Assen
132. CSG Vincent van Gogh Assen
133. Katholiek Drents College Emmen
134. Menso Alting College Hoogeveen
135. SG Stad en Esch Meppel

Groningen

136. Noorderpoort College Groningen
137. Praedinius Gymnasium Groningen
138. Roling College Groningen
139. [Zernike College Groningen](#)
140. [Dr. Aletta Jacobscollege Hoogezand](#)

Friesland

- 141. CSG Liudger Drachten
- 142. [OSG Sevenwolden Heerenveen](#)
- 143. Chr. Gymnasium Beyers Naude Leeuwarden
- 144. CSG Comenius Leeuwarden
- 145. SG Piter Jelles Leeuwarden
- 146. Het Gymnasium van SG Piter Jelles Leeuwarden
- 147. CSG Bogerman Sneek

Utrecht

- 148. [Johan v. Oldenbarnevelt Gymnasium Amersfoort](#)
- 149. Corderius College Amersfoort
- 150. CSG Revis Doorn
- 151. Cals College Nieuwegein
- 152. Utrechts Stedelijk Gymnasium
- 153. Luzac College Utrecht
- 154. Stebo Utrecht
- 155. Het Schoonoord Zeist

Bijlage C

Vier methodes bovenbouw 'onder elkaar'

1. Wij denken over..., tweede editie

Schwab, Huib; Boekstal, Philippe / Damon BV, Uitgeverij, 2008

Overzicht

Type	methode
Doelgroep(en)	H 4-5 V 4-6
Vak(ken)	filosofie
Link	http://www.leermiddelenplein.nl/php/detail.php?id=164242
Uitgever / Besteladres	Damon BV, Uitgeverij Postbus 2014 6020 AA BUDEL http://www.damon.nl info@damon.nl 0495 - 499319

Samenvatting

Herziene methode filosofie voor de tweede fase, aangepast aan de in 2007 vernieuwde eindtermen. Beoogd wordt het zelfstandig denken van de leerling actief te ontwikkelen. De methode bestrijkt voor havo de drie domeinen: filosofische antropologie, ethiek en sociale filosofie. Voor vwo komen aan de orde: ethiek; filosofische antropologie, kennistheorie en wetenschapsfilosofie. De methode veronderstelt een hoge mate van zelfwerkzaamheid van de leerling.

De methode bestaat uit een inleidend deel voor zowel havo als vwo. Daarnaast zijn er één vervolgdeel voor havo en twee delen voor vwo. Elk deel bestaat uit een theorieboek, een verwerkingsboek en een docentenboek. Daarnaast is een methodesite in ontwikkeling. Het theorieboek geeft een aantal mogelijke manieren van denken met betrekking tot filosofische vraagstukken. De korte teksten en de opdrachten in het verwerkingsboek lenen zich voor zelfstandige verwerking, maar kunnen vaak ook in groepen en samen gemaakt worden. Het docentenboek behandelt de leerdoelen, geeft lestitips, antwoordsuggesties en bevat extra opdrachten en literatuurverwijzingen.

Bron: SLO leermiddelenplein

2. Oog in de storm, Het, wegwijs in de filosofie

Geerlings, Ellen / Boom Uitgevers Den Haag, 2007

Overzicht

Type	methode, naslagmateriaal
Doelgroep(en)	H 4-5 V 4-6
Vak(ken)	filosofie
Link	http://www.leermiddelenplein.nl/php/detail.php?id=163570
Uitgever / Besteladres	Boom Uitgevers Den Haag Postbus 85576 2508 CG DEN HAAG http://www.boomuitgeversdenhaag.nl/ info@boomuitgeversdenhaag.nl 070 - 3307033

Samenvatting

Methode filosofie voor de bovenbouw havo/vwo met als uitgangspunt de vraag: wat maakt de mens tot mens? Aan de hand van voorbeelden leert de leerling filosoferen, maar ook hoe het vakgebied is opgebouwd. Belangrijke filosofen en kernthema's worden besproken.

De methode bestaat uit twee handboeken voor havo/vwo, één werkboek voor havo, één voor vwo en een docentendossier op cd-rom. Handboek 1 bevat de modules Logica & retorica, Metafysica, Kenleer, Wetenschapsfilosofie en Kunstfilosofie. In handboek 2 komen de modules Ethiek, Sociale & politieke filosofie, Cultuurfilosofie en Antropologie aan bod. In het werkboek zijn opdrachten, oefeningen en extra uitleg opgenomen.

De beide handboeken kunnen tevens worden gebruikt als naslagwerk.

Bron: SLO leermiddelenplein

3. Leren filosoferen, ViaDELTA filosofie

Slagter, Sjoerd; Slagter, Martin; Eijmers, Hesterm;/ ThiemeMeulenhoff Voortgezet Onderwijs, 1998

Overzicht

Type	methode
Doelgroep(en)	H 4-5 V 4-6
Vak(ken)	filosofie
Uitgever / Besteladres	ThiemeMeulenhoff Voortgezet Onderwijs Postbus 7 7200 AA ZUTPHEN http://www.thiememeulenhoff.nl/vo vo@thiememeulenhoff.nl 088-8002015

Samenvatting

Methode bedoeld voor zelfstudie en gericht op het trainen van vaardigheden. Er is sprake van drie leerlijnen: een gemiddelde lijn voor leerlingen die in een gemiddeld tempo door de stof gaan, een korte leerlijn voor de snellere leerlingen (met extra stof aan het eind) en een leerlijn met extra steun voor leerlingen die wat meer moeite met de leerstof hebben. De leerling bepaalt aan de hand van proefwerkresultaten, zelfinschatting en eventueel het advies van de leraar welke leerweg hij in beginsel kiest. Het werkboek bevat studiewijzers, waarin zowel de verschillende leerstoflijnen als de leerdoelen uiteen worden gezet. Het werkboek stuurt het gebruik van het theorieboek aan. Bij deze en andere ViaDELTA-methodes is het Studiehuis Equipment Project (STEP) ontwikkeld. Dit project omvat vier producten en - een weekkrant; - een multimediaal toets-/leerpakket met resultaatregistratie; - een Digitaal Documentatie Centrum: theorieboeken, woordenboeken, atlanten, encyclopedieën, etc. in digitale vorm; - een examendossier-itembank. Ieder hoofdstuk (in deel 1) in Leren filosoferen is verdeeld in vier paragrafen. In de eerste paragraaf maken leerlingen kennis met opvattingen van 'gewone mensen' (oriëntatie). In de tweede paragraaf komen de 'echte filosofen' aan bod. Daarna volgt de verdieping en concretisering aan de hand van een zelfstandig onderzoek. In de laatste paragraaf presenteren de leerlingen hun resultaten. In deel 1 is er aandacht voor wijsgerige antropologie en wijsgerige ethiek. Deel 2 behandelt de wetenschapsfilosofie en kennisleer. In de methode is er uitgebreid aandacht voor filosofische vaardigheden zoals het houden van een betoog.

Bron: SLO leermiddelenplein

4. Wij denken over..., eerste editie

Schwab, Huib; Boekstal, Philippe; Oosthoek, Dirk / Damon BV, Uitgeverij, 1996

Type	methode
Doelgroep(en)	H 4 V 4-6
Link	http://www.leermiddelenplein.nl/php/detail.php?id=98419
Vak(ken)	filosofie
Uitgever / Besteladres	Damon BV, Uitgeverij Postbus 2014 6020 AA BUDEL http://www.damon.nl info@damon.nl 0495 - 499319

Samenvatting

Methode filosofie, die een hoge mate van zelfwerkzaamheid van de leerling veronderstelt. Na vier inleidende gemeenschappelijke delen volgen voor zowel havo als vwo twee afzonderlijke delen. In de klassikale situatie leren de leerlingen naast de theorieën communicatieve vaardigheden toepassen binnen filosofisch perspectief. Het leerlingenboek bevat zowel zelfstandig als in groepsverband uit te voeren opdrachten. Bij elk deel verschijnt een docentenhandleiding met tips en literatuurverwijzingen.

Bijlage D

SLO doet onderzoek!

Enschede, oktober 2009

Welkom bij de enquête 'Filosofie in de tweede fase!' Doelgroep: docenten filosofie bovenbouw havo en vwo.

SLO, Nationaal Expertisecentrum voor Leerplanontwikkeling, doet in het kader van een nieuw Vakdossier Filosofie onderzoek naar de ervaringen van docenten met filosofie als eindexamenvak. In het Vakdossier worden enkele actuele onderwerpen belicht die een rol spelen bij filosofie in de bovenbouw. Graag willen wij ook uw expertise en ervaring hierbij betrekken. Wij stellen het zeer op prijs wanneer u 15 minuten van uw tijd geeft om deze enquête in te vullen. Alvast hartelijk dank voor uw medewerking!

Namens SLO, Pascal Marsman

- 1) Welk type onderwijs biedt uw school aan (meerdere antwoorden mogelijk)?
 - vmbo
 - mavo
 - havo
 - vwo
 - gymnasium

- 2) Wordt het vak filosofie in de onderbouw aangeboden?
 - Ja
 - Nee

- 3) Indien JA, we geven filosofie in de onderbouw in het kader van:
 - oriëntatieles op filosofie als eindexamenvak in de bovenbouw
 - eenmalig project
 - samenhang met andere vakken
 - andere

4) Indien u filosofie geeft in de onderbouw, welk boek/lesmethode gebruikt u daarvoor?

.....

5) Hoe tevreden bent u over die methode/ die boeken?

- tevreden
- heel tevreden
- niet tevreden

6) Ruimte voor opmerkingen over methode / boeken onderbouw:

.....
.....
.....
.....

7) Mijn eigen achtergrond is:

- filosoof
- filosoof met eerste graads lesbevoegdheid
- andere namelijk

8) Hoeveel uren filosofie geeft u in havo onderbouw?

.....

9) Hoeveel uren filosofie geeft u in havo bovenbouw?

.....

10) Hoeveel uren filosofie geeft u in vwo onderbouw?

.....

11) Hoeveel uren filosofie geeft u vwo bovenbouw?

.....

12) Hoeveel minuten telt een lesuur bij u op school?

.....

13) Is er bij u op school sprake van een 'doorlopende leerlijn' filosofie tussen onderbouw en bovenbouw?

- Ja
- Nee

14) Indien JA, hoe heeft u dat georganiseerd?

.....

.....

.....

.....

15) Welk profiel hebben de leerlingen die filosofie volgen?

- C&M-profiel havo
- C&M-profiel vwo
- NT-profiel havo
- NT-profiel vwo
- NG-profiel havo
- NG-profiel vwo
- E&M-profiel havo
- E&M-profiel vwo

16) Wilt u aangeven per profiel hoeveel leerlingen filosofie volgen?

.....

.....

17) Hoeveel havo-4 leerlingen hebben dit schooljaar filosofie gekozen?

.....

18) Ik verwacht dat dit aantal komende jaren:

- groeit
- gelijk blijft
- afneemt

19) Hoeveel vwo-4 leerlingen hebben dit schooljaar filosofie gekozen?

.....

- 20) Ik verwacht dat dit aantal komende jaren:
- groeit
 - gelijk blijft
 - afneemt
- 21) Het aantal havo-eindexamenkandidaten dit schooljaar is:
-
- 22) Het aantal vwo-eindexamenkandidaten dit schooljaar is:
-
- 23) Ik denk dat leerlingen kiezen voor filosofie als examenvak omdat (meerdere antwoorden mogelijk):
- het een relatief nieuw vak is
 - filosofie ook buiten school vandaag de dag '\booming\' en populair is
 - de inhoud van het vak bruikbaar en relevant is voor vervolgstudies
 - de inhoud van het vak hen persoonlijk aanspreekt
 - je er vaardigheden leert (zoals argumenteren, logisch redeneren) waar je altijd
 - wat aan hebt
 - andere
- 24) Mijn belangrijkste drijfveren om het vak filosofie te geven zijn (motiveer uw antwoord):
-
-
-
- 25) Het leukste vakinhoudelijk onderdeel vind ik (motiveer uw antwoord):
-
-
-
- 26) Welke methode gebruikt u in de bovenbouw?
-

27) Hoe tevreden bent u over die methode?

- tevreden
- heel tevreden
- niet tevreden

28) Hoe tevreden bent u over uw filosofie-onderwijs aan bovenbouw leerlingen?

- tevreden
- heel tevreden
- niet tevreden

29) Hoe tevreden bent u over de mogelijkheden die er op u school zijn om uw vak te geven?

- tevreden
- heel tevreden
- niet tevreden

30) Licht uw antwoord toe:

.....

.....

.....

31) Hoe zijn de 320 uren filosofie die op **havo-niveau** staan bij u op school verdeeld over de twee leerjaren?

.....

.....

32) Gezien de aard van de examenstof vind ik dit aantal SLU's:

- te weinig
- voldoende
- teveel

33) Hoe zijn de 480 uren filosofie die op **vwo-niveau** staan bij u op school verdeeld over de drie leerjaren?

.....

.....

- 34) Gezien de aard van de examenstof vind ik dit aantal SLU's:
- te weinig
 - voldoende
 - teveel
- 35) Naast dit examenprogramma komt filosofie ook op school aan bod tijdens (meerdere antwoorden mogelijk):
- buitenschoolse activiteiten zoals scholierendebat
 - CKV-activiteiten
 - co-productie met plaatselijk filmhuis of bioscoop
 - co-productie met openbare bibliotheek of literaire kring
 - co-productie met musea
 - andere
- 36) De keuze voor het komende thema 'Vrije wil' (vwo vanaf 2012) vind ik inhoudelijk:
- voldoende breed
 - te beperkt
- 37) Toelichting bij vraag 36:
-
-
- 38) De keuze voor het komende nieuwe thema 'Emotie' (havo vanaf 2011) vind ik
- inhoudelijk:
 - voldoende breed
 - te beperkt
- 39) Toelichting bij vraag 38:
-
-
- 40) Voegt u, in het kader van de geglobaliseerde eindtermen, in het lesprogramma ook eigen onderwerpen toe?
- Ja
 - Nee
- 41) Indien JA, welke onderwerpen?
-

- 42) Ik maak tijdens mijn lessen gebruik van (meerdere antwoorden mogelijk):
- een methode
 - eigen bron- en lesmateriaal
 - materiaal van collega's
 - materiaal van internet
 - andere
- 43) Zou u in de toekomst bereid zijn om uw lesmateriaal met collega's te delen op internet?
- Ja
 - Nee
- 44) Ik maak gebruik van de volgende werkvormen (meerdere antwoorden mogelijk):
- onderwijsleergesprek
 - debat
 - socratisch gesprek
 - filosofische denktank
 - essay
 - werkstuk
 - samenhangopdracht gelinkt aan kunstvakken
 - samenhangopdracht gelinkt aan bètavakken
 - andere
- 45) Mijn favoriete werkvorm is:
- onderwijsleergesprek
 - debat
 - socratisch gesprek
 - filosofische denktank
 - essay
 - werkstuk
 - samenhangopdracht gelinkt aan kunstvakken
 - samenhangopdracht gelinkt aan bètavakken
 - andere
- 46) In het kader van eigen deskundigheidsbevordering ben ik geïnteresseerd in nascholing op:
- gebied van vakdidactiek
 - vakinhoud
 - niet geïnteresseerd in bijscholing

47) Ruimte voor toelichting op vraag 47:

.....
.....

48) Mogen wij u benaderen voor verdere vragen naar aanleiding van deze enquête?

- Ja
- Nee

49) Indien JA, vul hier uw telefoonnummer en/of e-mailadres in:

Tel.nr.:

E-mail:

50) Opmerkingen over kwesties die in bovenstaande enquête niet aan de orde zijn geweest, kunt u hieronder formuleren.

.....
.....
.....

51) Naam school :

Adres :

Plaats :

Naam docent :

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al meer dan 30 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhouden van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl